

В. ПОЛЩУК

РОДЕН І РОЗА *)

(Закінчення)

VI

Горіння духу тіло спопілило.
Спочатку тлів огонь
Та обгорали бронхи Рози,
А серце билося ще дужче —
Спішило все зробить.
Але той жар почав і далі проступать,
А потім виказався плямами
Недоброго сухотного рум'янцю.
В очах пропасницькі заграли огники,
Немов святая екзальтація
Роздмухала в жагу
Своє піднесення високе.
Дихання обважніле
Проходило із тихим ропотом
Крізь вогке горло.
І тяжкий кашель,
Як дальні вибухи гармат,
З приглушенням ступнево наближав
Падіння смертоносного снаряду.
Немов в напруженім повітрі догрозівім
Приглухлі рокоти страшного грому
Натягуються з хмарою
В насупленні німому.
І блискавка в очах
Уже вогнем жовтавим
Липає невпинно
І сіє острах.
Так відблиски тяжких ридань
Просвічували очі Рози,—
Уже готова дань
Могильному морозу.
Вже насторожений Роден
Чека чогось і смутно і трівожно,
Та не од подруги своєї...
Те, що зрослося з нами,
Того не помічаєм,
Немов у своєму роті
Міцних зубів.

*) Див. Черв. Шл. № 1 — 1928 р.

Коли ж зание біль,
Тоді яскраво встане
Все благо та утрата
Великого дарунку.
І оторопла думка
За виходом нипає,
Коли його немає,
Коли глуха стіна.
— „Пане Родене,
Мені так тяжко...
Я довго не наважувалась розказати...
Але мені тепер
Вже працювати важко“...
І в замишанні поперхнулась кашлем,
Задихалась, присіла на стілець.
Роден ніяково принишк.
Налякана стрибнула думка:
— „Розо, невже... невже той кашель знак?“
Сказав і слово власне
Підкреслило болючу підсвідому певність.
— „О, я сліпець!
Художник, скульптор,
Що тонкі риси тіла ловить,
І навіть мрію формою різьбярить,
Я не помітив загострення обличчя
Й запалих щік твоїх...“
Схопив за руку:
— „Ні, не підеш у чорну браму!
Тебе туди я не пушу.“
А Роза вже жаліла, що сказала.
Навіщо стільки підняла турбот?
Коли б так якось непомітно вмерти...
— „Я так і знала, що не пройдете ви байдужо,
Бо ви великий, добрий“...
— „Ні, не кажи так!
Я—егоїст сліпий!
Десятки літ пройшли ми вкупі,—
Я дрібний чоловік, і ти моя сумирна тінь.
Ти все 'ддала, а де моя подяка?
Ти у відданості незрадженій своїй,
Та у несказаній і запашній любові,
Яка не знає, що то є відплата,—
Ти показала людству таку духовну височінь,
Що сяєво душі твоєї
Мене поволі закрива.
Зо мною поруч ти пройшла
Не як прихильниця, або коханка,
А мов та сила животворча,
Що літепло й для гадини дає.
Серце твоє безмежне й багате
Просвітлення дає мені у пізній час,
Коли вогонь от-от загасне.
І те просвітлення — прокляттям на мені.
Пройшли з тобою ми, як рівне з рівним,

Та на шляху я того не вбачав.
Аж ось коли! Хай хоч нащадки затамують
Твою святу, незбагнену любов.
Хай згадують, коли мене спом'януть,
Що ти моя віддана дружина,
Не меншая од мене.
Неопалимая купино,
Де я сліпий не зняв чобіт!
Моя сліпа провина
Страждання твого не м'якшить.
Белоно вогнева,
Що звоювала тихим словом
Усі мої дрібні досади,
А залишилася аж досі загадковим,
Затишним садом.
Припав до колін подруги
Сивий Роден.
Срібний кужіль волосся
Хвильно обсипав одержу,
А вона із теплинною ласкою
Рукою по сивині волила
І плакала солодко, мов дитина:
— „Не треба, милий...“

*

Все, що міг, робив Роден
Для подруги своєї.
В мері повінчались.
Радість в оправі печалі
Ще більше світила в ці дні.

Свічка танула тихо,
Тайну скорботи точила.
Кожне зітхання Родена
Тривожно ловила очима.

Двое сидять на одсонні —
Рука фавна на руку.
Чує серце високе
Безповоротну розлуку.

Сонце і квіти весняні,
Димчасті далі Медону.
Жевжиком пташка з піснями
Все снується круг дому.

Очі — в очі. Розмова.
Стежкою молодість рання
Знову плине живою
На життєвому екрані.

Роки проходять у днях.
Твори в ясні інтервали.

„Пам'ятник мертвим“. „Гюго“—
Мов з глибини виринали.

— Віри не маю тепер
Я в свої сили більше.
Коли одчиняться двері
Йти буде разом тепліше.

Я, мов той гном, ходив
На твоїх щирих долонях.
Очі сліпі мої
Серце водили холодне.

Як під кедром у спеку
К тобі байдуже ховався.
Те, чим найбільше живеться,
Не помічаємо завше.

Мов з джерела в пустині
Я черпав собі воду,
А побачив аж нині
Ту, з ким життя проходив.

Ще й вередив нечулий
Ніжні жіночі болі:
Зрада наочна з жінками
Гірше кинжала коле.

Озеро сохне в пустелі,
Кедр засиха на скалині,
Гасне життя невеселе
Моеї ясної богині.

Моя тиха дружино,
Зглянься на неміч скорботну,
Прости свого Родена
За душевну сліпоту.

— Мій пане, Родене.
Я не зменшала ніколи
Свого кохання до тебе.
Все — для мене твій спокій.
Коли других жінок ти правдиво любив,
Болем було це мені.
Але страждання твої через них
Пеклом ставали моїм.
Я на поміч ішла кохання твоему.
Іноді думка пекла невгамовна,
Що не зможу принижень забути.
Та як Єва тебе залишила,
Я благала її повернутись,
Сама розшукала, за руки ловила.
Казала, що зрада її безпардонна
Генія твого змете.

О, як вона глузувала нечесно
І з тебе і з мене тоді.
— „Єво, отруйна квітко!“ —
Вихор у горлі зірвався,—
Лунко в серці озвалось:
„Бажана моя.“
Блиснуло й стухло у попелі сивім.
— „Я все перенесла за горе твоє.
Про себе тоді не згадала —
І вблагала її.
Пам'ятаєш — вона несподівано повернулась?
А до того ридав ти в конвульсіях тоскних,
І мені розповів
Про своє безмежнеє горе...
Що, ти плачеш, Родене?
Це минуле, далеке.
Цить, дитино велика моя.
Не болій ти за мене.“

*

Дні беззвучні одривались,
Як мак опадєє на полі.
Насторожилася тиша
Теї врочистої миті.
Жертovníк догорав:
Був надто жаркий племінь.
Хлипали кров'ю груди,
Тіло ж було нерухоме.
Роза сиділа в плетеному кріслі;
Сонце ласкаво торкалось.
Друге крісло Родена.
Роз'ятрені, червоні очі,
Два бугри з лоба коло очей,
Наче мозок увесь хотів
Сконцентруватись у тих очах.
Вогко світився погляд,
Де затонув митець.
В серце подруги його —
В тоню заглибився день.
Клав свою лапу фавна
На обезкровлену й сухорляву,
Щоб силою вдержать її коло себе.
Але посипались раптом
Криваві пелюстки півоній,
Немов дозріли в сонці весняному.
І біль Роденового голосу
Розтявся коло дому.

VII

Коли умерла Роза,
Роден на бризки рвав думки;
Благословляв і проклинав,

Що той освітлений прорив пізнання
Доніс його до величі подруги.
Та обвалилося страждання
На його старечі сили.
— „Чому так пізно (а може рано?)
Ту плівку катаракти
З очей моїх судьба зірвала?
Дружино моя не пізнана!
Заграва твоєї душі
Сліпить мене, разить, як вольтовий промінь,
Аж мозок боліє безумством.
Я чую, що в темінь нову упаду,
Яку оператор — судьба
Вже не зніме з мене удруге.“
Сам лишився Роден,
Як піщинка в самому —
І скелі немає припасти грудьми.
Вихор часу мете.
— „Кому я потрібний тепер
Погаслий, вигорілий факел,
Музейна реліквія
Колишньої, святої сили?
Хто мені, як людині, тепер
Буде близький до смерті?
Не було синів, не стало дружини.
Я самотній в етерній чужині,—
Хто згадає людину мене?“
Затужив кволий, сивий митець.
Їжа отрутою стала.
Зв'язані лінкою двоє:
Одного вир потягнув,
Тягне і другого вкупі.
— „Пора мені на спокій.
Одночувала буйною любов'ю
Муза жагуча зо мною.
(Гомін еротики — творче начало).
Її теплаві рамена
В моїх обіймах стихали.
Її червоні вогневі уста
В мій рот вдихнули слово нове,
І треміт мізкових розрялів,
Праці заклепаної в мою творчу волю,
Підносив дух на верховини.
А нині —
Пішла од мене та свята вакханка
І хоч ловлю я край її одеж,
Але до меж повіялися крила феєричні
Її колись тривкого ранку.
Тепер вже плоть моя безсила
Не може вгамувать її жаги.
Ну щож? Я одлюбив.
Я пролітав як геній на вітрилах
Поверх закопчених людських осель.
Тепер вже газ веселий і п'янючий

Мене в простори не несе.
Пішла од мене дивна куртизанка,
І вже не буйним ранком
Шаліє творчий вир моїх вогневих жил,
А винним вечером прозоре питво точить
В надбиті келехи і в потемнілі очі.
Нема й тієї, що в роботі впертій
Була віддана вся і соромно-одверта,
Як мрія тайная в сердечній глибині.
А лиш на смертному одрі
Відкрилася вона мені нарешті.
Вже на струхлілому моему лоні,
Де тільки слід вогню зорить,
Та й цей відгомоном злітає
У невертанну темну мить,—
Нема на нім завзятої Белони“.
Очі жмурились на сяйво давніх діл,
Що ріялись перед очима з мармуру тілами.
Там учні цікавими очима
Його пораду й образи ловили.
— „Я пережив і назбівав хвилин,
Коли закутий міццю камінь
Правдиві форми лив і лив
Нової істини в скульптурі,
Де лунають і гремлять
Склепіння красоти.
Не слухав модних слів.
Отвержений, без друзів,
Невизнаний відсталістю
Уперто сам довбав
До неї в скелях тверду браму.
Нехай мій заповіт
Тепера стане їм
За звук у темну ніч,
Коли ідуть на дзвін.“
Роден згадав учнів,
Сумніви їх і горе,
І брови розійшлись,—
Широкий льот.
— „Ідіть, ідіть вперед,
Мої непевні друзі.
Вас молодість несе,
Я одгуляв своє.
Не диким скепсисом
Прийміть мою пораду,
А щиро, мов проміння сонця,
Загляньте в зібраний мій досвід,
Ви, що обрали шлях тернів
Серед клоак життя,
Скарбниць і земель тучних.
Любіте тих майстрів,
Що знані перед вас.
Не бійтеся віддатись
Захопленню німому,

Бо це нектар
Обраних, вільних душ.
Але не кланяйтесь,
Не слідує нікому
У захваті підроблення
Корисному й сліпому;
Не покланяйтесь навіть тому,
Хто зірку сяйну ніс
Над животворчим
Геніяльним чолом
У шумі хвал,
Чи під вагою сліз.
Хай не затьмарить вас
Ні Фідій, ні Анжело,
Бо їх костер
У їхній вік погас.
Тільки запеклу чесність
Та ще любов природи
Нехай вам принесуть
Вони з далеких годів.
Працуйте вперто ви;
Нехай чуття бувале
Вишукує в просторові
Обсяжні кавали.
Хай їх з глибин виносять спроквола
У матер'яльній щільності річовин,—
Нехай не контури, а маси і основи
Вантажить ваш широкий творчий човен —
Обнята думкою гаряча голова.
Просякнете в глибінь,
Поспієте за бігом ліній —
І твір живе у вічному молінні.
Дрібниці в череді
Підуть тоді за ним:
Куди подув огонь —
Туди потягне й дим.
Мистецтво запрягло
Всі гострі почування,
Але параліч рве
Яскраве починання,
Коли німа рука
Й не слуха матер'ял:
Який проразить крик,
Який буде провал!
Тоді не підійме
Й високе натхнення,
Бо це мана жива:
Ну, як його впіймать?
Лишень кліщами волі
Та у горнілі праці
Старанністю, та пильністю, та вірою міцною
Ви візьмете своє, як право після бою.
І скеля кам'яна таки подасться,
Піддасться творчій силі.

Приймайте площину
Ви за кордони маси,
Що напіра з середини
І наступа на вас,
Тоді могутнє почуття глибин
Із тайни підніметься
І стане вік живим.
Ви не лякайтеся відважних просторікань,
Що кинете впереч знайомого усім.
Ідіте пристрасні, вам не страшні каліки,
Що милицями йдуть, або вдаглися в грим.
Не бійтеся тоді
Лишатись одині:
Он друзі вже ідуть
На допомогу вам,
Бо правда щирая
У творчості глибокій
Повинна перейти
У правду на загал.
Правдива критика
Розколює сумніви,
Які гнітили вас
І не давали жить,
Але одгетькуйте ви те,
Що йде проти сумління:
Вона лукавствами
Скиміє і біжить.
Коли ваш творчий дар
Несе шматки нового,
Без друзів будете —
Й багато ворогів.
Не зупиняйтеся,
Уперто ставте ноги,
Бо онде вам блищать
Осяйні береги.
Останнє слово написав і довго думав.
Важким зітханням проказав Роден
Своє чуття в кімнату спорожнілу:
— „Тепер порожній зовсім я.
Пуста душа моя, як пустка.
Одна пішла, пішла і краща друга,
І тільки попіл, як наруга,
Рядками чорними завіту
Іще сіріє із долин загуслих
Пахучим холодковим цвітом.
Тремтить налякана осика — душа моя.
Надії всі розвіяв я
І самота безмежністю велика
Холодну кров мою морозить.
Без творчости нема життя,
А так пожив я досить:
Ступа на край пора...“
Упевненість така у незабарну смерть
Печаттю немочи на членах стала,

Щоб тут клекотними устами,
Останній ковточок
Повітря ухопить,
Зіпнути і впірнути
В німотну мить.

Темінь остання і вічна
Очі і мозок взяла.
Спокій чолом притулився
До льодяного чола.

Тільки заgravна віками
Віха нащадкам буде:
Той щ'оживляв камінь —
Серце лишив молоде.

Літо 1923 — Осінь 1927 р. р.
Харків — Ялта — Харків.

П. ВІЛЬХОВИЙ

НЕБОЯНИ

Памфилова наймичка бабуса будить Петька. Він закуйовдився, що аж віз скрипить. Не любить Петько спати в хаті, де пахне квасом, часником. А ото, як тільки повечеряє, бере свого латаного лейбичка, який у нього що та рогожа на все гожа: і послать і укриться та йде на гарбу. Намостить соломи, вриється й спить. А в носі, немов вітер над бариллом об дірочку посвистує. Не чується, як і ніч пролежить. Та й ніч для нього — три-чотири години міцного сну. О десятій приганяє вівці з степу, а там поки їх напоїть, поки діждеться вечері — затірки чи галушок, то вже й північ. А чуть світ — разом з чередою поспішає на вигін з вівцями. Вони пасуться тільки ранком і у вечері — холодком а вдень спека — терлюються...

— Тай чухмаришся ж ти! Вівці повилазили, а ти все вилежуєшся, — бідниться Памфило. — Ану лишень вставай, лидастюга, поки оривком не угрів!

Зривається Петько, мов кішка за горобцем і прямо крізь щаблі — стриб на землю. Біля корита хутенько скидає полотняну заношену сорочку й похапцем хлюпає жменями на себе холодну воду. Де й бадьорість узялася.

— На торбинку, та біжи! Годі вже тобі мнятися, — шепочеться бабуса з Петьком. Дає йому більший окраець житняка, та не два, а три пучки зеленої цибулі. Коли б знав про це Памфило, то нагоріло б і бабусі і Петькові. Він і так, як чого розійдеться, то тільки й чуєш:

— Тільки їсти та спать. Та на другого б, вигнав би, як собаку, а я з вами панькаюся.

Бабуса в нього з давніх давен за наймичку. А Петько — другий рік, взяв за сина. Коли Комітет Бідноти хотів відібрати лишки у Памфила, то він частину землі переписав на бабусю, її внуку Оксанку та на Петька. А зараз Врангелівський роз'їзд у село заскочив і свої порядки наводить. От Памфило й руками розводить: чи виписати їх і не рахувати членами двору, чи ні. — Добре, як Врангель утримається, а як ні, — перекидає в голові вже не один вечір Памфило.

Не добіг Петько й до кошари, а вівці до нього з радістю:

— Бе-ее... Бе-...

Аж у носі лоптять од свіжого кізяка й молока з сіркою. [Петько відхиляє фіртку й гомонить до овець:

— Кучу-кучу-у-...

А вони одна з перед одної, як прутнуть у відчинені ворота, аж курява здіймається. Одна одну наганяє, оббігає, ніженьками тільки хрусь-лусь... хрусь-лусь... Молоденькі вибриком по рівчаків так і котять, так і котять.

— А бир!

— Бач який шутенький баранчик, — ухмиляється Памфило, — треба на авряки кинути.

— Хай росте, а мені що таке, — згоджується Петько.

А він мов чує, що про нього мова — підстрибує гопки, пробує силу шутим лобом об закручені роги старого авряка.

— Подалі ж там від вітряків, щоб була крилом яку не вбило, — напучає Памфило. Він завжди виряжає Петька аж до млинів і приказує глядіти не товаришів, а овець. Та й як за ними не плакатися Памфилу. Це ж його капітал. Вже все майно спродав, zostалися тільки вівці та коні, а то все на паровика та молотарку пішло. А мо й з вівцями розстанеться по весні. Це буде видно, скільки дасть молотьба зарібку і чи доведеться докладати на олійницю.

— Та не крутись з ними біля дороги... Подалі... Туди до балки добра паша, — кидає навздогін Петькові. А потім сам до себе — у Стецька ж позавчора взято біля Байраків з отари трьох валашків — от порядки! І чому їх не вивішали при Деникинові. А тепер що не день, то й новина: як не вола, то валашка, то коня, а то й душі візьмуть. Чи ж то втримається Врангель?

* * *

Біля розламаного млина зібралися пастушки. Брязчать уздечки, недоуздки, ляскають батогоми.

Задерикуватий Альоша радіє — в нього найдовший батіг і волосінню доплетений. А що вже ляскає, так по той бік села чутно. І дале-еко ляскотіння лунає.

А Грицько показує пістолета і чекає на Гаврика, поки принесе сірників, та будугь стріляти. Зробив його з пагрона: задовбав у розлогуватий цурпалочок, пробив дірочку, вкрутив дротом — от і пістолет.

А так, тріхи збоку під млином, грають у крем'яшки.

— Зрадив, зрадив..

— Ті-алла-ла!

— Грят!

— Я вигрався!

— Давай в краму гратись, хто ще! — скликає Пантюша. Він пасе телят та стригунів. Не йде сам завертати худобу, а шукає меншого себе. Верховодити та просити кавунів у дядьків — це йому на руку! От і зараз. Пазуха розхрістана. Кашкет без козирка, одна холоша одкочена й він весело, з запалом кричить:

— Ану: крам горить.

Крам горить

Та нікому тушити...

Лементує Панько навколо купи одержі та иншого причандалля. Кидаються тушити, але він джгутом по спині:

— Покинь!

— Ага!

— Упик! На тепер ти кричи, а я буду вихоплювати.

Петькові теж кортигь — він до цього спритний — таж боїться Памфила. Вже було так. Застукав біля гурту, та як схопив за чуба і одволік, наче ягничку, аж до кушанки й як почав лементіти:

— Ти кого глядиш? Га!? Кумпанію завів, а вівці терлуєш? — та знову за чуба... — Я тобі покажу, як овець доглядати!

Отаке пригадалося Петькові й він облишив іти до гурту. Приліг на зелене простирадло, нюхає щебрець і тільки очі граються з пастушками...

* * *

Сонечко вже вище млина і Оксанка, бабусина внука, гуси вигнала. Вона сиріткою залишилася. Батько в австрійському полоні вмер, а мати вийшла заміж за латиша-червоноармійця й поїхала з ним на польський фронт.

Зосталась Оксанка з бабусею і оце в Памфила пасе гуси, з десяток. Було більше, та за громадянську війну поменшало. Які ні стояли військові частини, то всі зазіхали на ці гуси. Немало переболіла Памфилиха, а іноді шепотить:

— І хоч би вмів тобі їсти, таж ніколи не бачило гуски в себе в дворі, а тут... подавай йому засмаженого, та ще й цілого. От харцизи! І де хто не видереться, все на мою голову! І коли ми вже виїдемо з цього пекла?

Оксанка теж боїться товаришувати з пастушками, хоча й сміються з неї, що вона, як гусеня, боїться шуліки.

Вижене гуси на вигін і дивиться, чи не видно Петька з візцями. Як близько, то йде до нього гуляти.

От і зараз. Запаслися вівці на бальці, що тікає в степ до Байраків. Попід кряжем комашнею розлізлася кушанка. Повпиналися, хрумтять, шупають зелені.

Петько гріється на сонці. Голова лежить на купці, що її нагорнув ховрашок і крізь пальці дивиться, вглядається на проміння. Воно мереживом так і б'є в очі. Розглядає до своєї любови й інколи так надивиться, що потім аж метелики миготять у вічі.

— Гоп, тіла-ла! — прискочила Оксанка. — Давай наввипередки з гори, хто швидче гуси заверне!

Схопилися вітерками, тільки ніжки ляпотять, та лячно кидаються посміюшки в боки.

— Гиля-а-а...

— А ти чого сичиш?

— У кого це ти таку звичку береш, — сміється Петько до Оксанки, і потім ввічливо до гусака:

— На тобі крихот, та заспокойся. Гиля-а-а...

Петько найшов ножика складаного й ним не налюбуеться перед Оксаною.

— Давай у киці заграємо... Ох, і ніжик же! Ріже землю.

— Ті-і... Землю й кописткою колупатиму...

Сили на горбику й ріжуть на траві два зелененьких бруски.

— Давай вимірюємося на пужальні, кому починати.

— Мій верх... — плеще долонями Оксанка.

Петько програє.

— Кицю, кицю, не занось кошенят, бо як занесеш, то й сама пропадеш, — приказує Оксанка Петькові над вухом і водить його з затуленими очима.

— Клади, а тепер ходім!

— Шукай! Гоп, тіла-ла, — розтулила очі, тай пирскає, наче сокопудка, коли бачить, що її гніздо в загаті знайдуть...

— Петько, ото бачиш пішов парубок балкою!

— А що?

— Він мене питав біля загати, чи не виїхали з села козаки.

— А ти йому що?

— Лепеснула від нього аж до улиці, він повернув у городи й пішов садками.

— Чого ж ти тікала, от ще перепелка!

— А дядюшка ж лає, коли з ким говориш про що. Хіба забув, як тобі влетіло за сіно. Вчора я в садкові гляділа яму з пшеницею, а свині, брат-ти мій, так і лізуть до неї. Як тільки одвернешся, й вони тут!

— Люблять пшеничку.

— Так він мене аж тричі вдарив дубцем. Бабуся бачили це й тільки заплакали коло яблуні.

— Пора ж мені рушати в степ.

— Там менше мух, а я додому...

Тінь Петькова меншає — ногою голову наступає.

— А, бир! Кучу-ку-чу-у-у...

Рушає в степ до могили, де так приємно лискочуть вітерки.

Оглядається — тільки голова Оксанки, та розлога хворостина мріє над головою. Село ховається, тоне в сизому морокові. Далеко-далеко зійшлося небо з землею. Обрій каламутиться, виганяє на сине небо, як на толоку, таку біляву й сіру шльонку. Вона терлується, збігається в кучу. Одна одну так і вкриває, темніє, заступає сонце й тінь на степ наводить.

— Припікає, як на дощ! — чвиркає Петько.

Біля могили він палить стерню, ганяє, ловить коників і разом з ними розмовляє:

— Тси-тси-тси...

— Тси-тси-тси-тси...

Надокучило й це. Лягає на узгір'ї Орлової могили й лічить каракулеві хмарки. Щоб не так пекло, напинає лейбочка на пужално й зігнувся під такою халабудою. Голову заховав, а ноги печуться, аж почорніли, так загоріли. Ніс лущитьс'я й репнула губа — боляче сміятися.

— Піджену ближче до баштанів і в дідуса кавуна попоїм! — вирішує Петько, схоплюється й турить вівці до Поділків.

Дідусь товаришував з батьком — так що каші й кавунів не жалує.

За гони місця отирловує й утьоком до куріня. Тільки ступив до колеса — вишки, на якому баштанник вішає страву та дивиться на баштани, аж ось і дідусь Гавело. В руках гарбузяче бадилля, борідка сивенька, сивенька мичкою звисає. Примружує очі, які скидаються на озера серед очерету — голубі, голубі й поволі рухаються: оглядають з ніг до голови Петька.

— Чи живі, здорові, дідусю! — ввічливо скидає картуза до нього.

— А я й не пізнав. Далеко вже не бачу. Дивлюся: валить до баштанів. Я хаміль, хаміль, мо' думаю, красти хоче... Чого ж ти вчора не був, а я на двох варив... Оце ходив, нарвав гарбузиння та намащу ноги, щоб не так мухи кусали. А то ж прямо, як голками штрикають.

— А я води хочу. Пересохло в роті й язика не поверну.

— Он казанок, і збігай до криниці. Та багато не пий — кавуна їстимемо.

Дідусь ніколи не гадав баштани глядіти. Та ж на старість довелося. Сини розділилися, розійшлися — хто куди: один виїхав на вжитки аж до Сибіру, другий продався й пішов на цукроварню, а третій живе в батьковій хаті. Женився недавно з попівною й через жінку вигнав старого на баштани — в курінь. Не мало переніс горя дідусь Гавело. Замолodu був у економії біля волів. У 905 році, коли страйкували робітники, а селянські повстанські загони ходили до панів землі й майна просити, то й Гавело не відставав. За це був три роки на засланні, а звідти повернувся не на село, а на цукроварню. Трохи згодом звільнили, вмерла перша жінка, й він став вчитися на тесляра у знайомого.

Це пішло на руку й увесь вік заробляв сокирою на хліб — придбав господарствичко. Піднялися діти й господарство пішло вгору. Як поже-нилися, хазяйствичко прибрали до своїх рук, а батька випровадили в курінь.

Доводиться дідусеві й на старість терпіти те, що й замолоду. Ще літо так сьак, хто хлібину привезе, хто дасть якусь стареньку одежину — і так перебивається; а прийде зима, то мало не на дворі, на морозі ночує. Хіба по знайомству хто пустить. А дідусь завжди чимсь одробить: чи кожуха полатає, чи ложку видовбає, чи веретено виструже. Хоч і старенький, а на ногах ще дерзкий, так що зо два десятки баштанів тричі на день обходить.

— Нате й вам холодняка, — бадьорить Петько.

— Та я кавуна ось ріжу. Бери лишень пробуй, який він.

Дідусь натирає гарбузинням ноги, розчісує бороду й кладе за губу тютюн.

— Тай криничка ж, якби вона отам біля Орлової могили! От добро б було, — ахкає й п'є воду Петько.

— Еге-е! А ти знаєш, там вода недалеко. Хоч і кряж, а вода близько. Старі люди розказують, що там жив козак Орел і був коло-дязь. Тоді там табір стояв.

— А мені татко казали, що там і гроші копали.

— Вони мо'ї були, але раніш хтось витяг. Порожні глечики тільки й знайшли. Ми з твоїм батьком копали золото в Сибіру, ще як були на засланні.

— Хіба? — цікавиться Петько.

Дідусь завжди розказує щось цікаве й більше про старовину. Охочий Петько слухати, а дідусеві тільки нагадай, то слухай — не пере-слухаєш.

— Так це коли було - о! Тобі зараз мабуть п'ятнадцятий?

— Ні, мабуть на Петра й Павла сповнилося тринадцять.

— Таке-е! А це ще було п'ятнадцять років тому, як у панів хтіли землю відіібрати. Терпець урвався. Не змоготу було вже тули-тися на маленьких шматочках землі... Мало земельки було — глянеш на нивку й тільки ахнеш... А так, понад косогором якономичеське... Жита як море половіють, а пшениця: ні одного ж тобі кукілю й жити-ночки — дуже таки гарна... Я й твій батько були, як нас тоді називали, аграрники. Не розумієш? Ну безпорядчики. Землі все добивалися. У нашому селі тоді був гурт таких як я і твій батько, чоловіка сім. Та дехто з цукроварні приходив. Збиралися в твого батька в комір-чині — подалі від людського ока. Там читали заборонені книжки. Як приїхали в 905 році козаки. Цілий загін — утихомирювати нас. Приїхали й ще більше нас розсердили. Одбили їх гуком, криком, вилами.

— Х-хих! — зітхає Петько.

— Памфилів батько був проти цього. Він був багач на все село.

— Чи й не багач!

— Е-ех, хлопче! Туг, коли розказувать все, так хватить на три дні. При Деникинові повстанці мало всього добра його не спалили, а було гарне хазяйство! Куди тобі!

— За що ж його палили?

— Е-е-е, говорити тяжко!

— Що таке!?

— Мабуть скажу... Бо воно так: сьогодні живеш, а завтра — гляди й ноги простягнеш... Умру й тобі ніхто не розкаже...

— Та кажіть...

— То-ж Памфило твого батька продав...

З руки випала скибка кавуна, очі Петькови свердлюють обличчя дідусеве, благають підтвердження.

— Так. Він...

Ніби п'яніє Петько: зомлів, хилиться до одвірка, аж очерет тріщить.

— Довго я над цим голову ламав, а оце вже, як Хрангель прийшов, то я перевірівся, що именно то Памфило нацькував Деникинців на твого батька.

Обличчя Петькове міниться. То почервоніє, то пополотніє. Рот міцно стулений, тільки з правого боку в ямці, між губами дріжить... Пальці дряпають в дверіх сучок і так його викорчовує, що аж нігті обламуються.

— Я пригадую й батька Памфилового. Теж така собака була. У 905 році, як удруге приїхали козаки, то зібрали всіх до церкви, поставили навколюшки прямо в сніг. Була одлига, сніг як шаткована капуста, а ми навколюшках дріжимо, мов цуцики. Навколо гирлами світять гармати, а піп молебствие справляє. Батько Памфілів прислужує йому. Як приймали присягу, що більш не будемо повставати, то Памфілів батько утопив на мене очі, вовком так і дивиться. Трохи згодом нас відправили до Павлоградської в'язниці. де просиділи три місяці на губернаторську власть. Потім був суд. Всіх випустили, а мене й твого батька та Кіндрата, що тепер убили його махновці, до Сибіру, через киргизькі степи спровадили.

— В татка була шапка... Звав її киргизькою.

— Ото ми, синашу, заробили за три роки. Е-е-ех, як згадаю! Довго потім сумував. Коли це в 17 році знов:

Гей, гей, браття милі,
Нумо братися за діло...

Тільки на чім тепер уже кінчиться, й ума не приберу. Хто вже тільки й не був: були червоні, за ними петлюрівці, гетьман з німцями, далі знов червоні, махновці, деникинці, більшовики, а це й Хрангель добирає бабські сорочки та кожушанки. І пучок не вистачить, коли на пальцях рахувати.

— За віщо? За віщо татка повісили? — спалахнув смуток, обличчя палає. В нестямі сіртає очерет і ламає так, що цурки з нього летять.

— Та ж ти й кавуна не їси, а я й не туди.

— Не хочу я...

— Не журися, синашу, твоє ще попереду. Бери їж, а я все, все розкажу...

— Спасибі.

Виглядає Петько з куріня, а овець не видно. Дременув, що було сили й торбинку залишив у куріні. Вискочив на бугор.

— Кули ж бігти — вагається. — Де б вони ділися? Невже шляхом дрьонули? Ні, це вони проти вітру гайнули. — І майнув Петько проти вітру, ліворуч, понад Орловою могилою на Байраки. На шпилі став, дивиться, аж вівці в круглій бальці, наче в макітрі, пасуться.

— А-а!.. Яка ж тут паша. Не рано вже... Завертатиму додому.

До-до-му-у-у... — Кожен звук цього слова жариною падає під ноги й Петько аж підстрибує від жагучого болю, та ходить, як по бритвах. Спіткнувся. Впав на траву, що надвечір одходить, свіжішає. Од неї так приємно Петькові. Ні. Смуток. Серце болить. Хапає себе за груди й до крови дряпає. І так важко, важко дихає. А в голові

прудко, одна з перед одної події, що про них нагадав дідусь, так і миготять. Всі зникли, а одна все перед очима й така вразлива...

Біля тину пісок...

З боку дерево...

Верьовка теліпається...

Поставили ослін... Один зробив петлю, а другий держить тата. Руки за спиною звязані. Глянув на мене. На своїх товаришів не-заможників, які окремо стояли й тільки очима лупали...

— Прощай, білий світ. Незаможнику, на коня!..

... Сірtonули петлю й татко гойдається не верьовці. Посинів, посинів, а гілляка, як не вломиться...

Перед носом лізе комашнина й тягне жука втричі більшого.

— Диви яке, — веселішає Петько й торкає її подбадьорюючи, — ай молодця ж!

Комашина кидає жука, трохи полазила навколо, роздивилася дорогу й знов цупить. Петько прориває шпориш, прибрав все з до-ріжки й вона легко добирається до комашнища. Тут їй допомагають, з усіх боків обсіли, смикають жука.

Лежить Петько, любитьсь ними — аж гульк, курява з-за кряжа. Виринають, летять вершники.

Петько думає: їх з десяток. Аж воно ціла орава вискочила із балки. Прибігли. Коні в милі. Копитами топцюються. Гризуть вудела. Не встоять. А на них шкіра так і грає проти сонця.

Хлопці, парубки, дядьки обвішані зброєю, наче дівчата в намистові.

— Відкіля це ти тут узаявся?

Петько отетерів. Мовчить.

— Здоров, Петрику! Чиї вівці?

— Памфилові, — випалює Петько й ручкається з знайомим.

Один з вершників хапає Петька на сідло й котить на Поділки, а останні з піснею:

Ой, село рідне
Що з тобою сталося?
Хати твої попалили, —
Димарі остались...

турнули овець в протилежний бік — на Байраки. Тільки й почулося Петь-кові, як борюбашками, наче кремняшками, цокотять попереду повстанців вівці. Ще хвилину й ні овець, ні коней не стало видно в долині.

Їздити верхи без поводів, тільки - но дай Петькові. Бувало літав наввипередки, а зараз їхати тоскно. За батьком серце ламається.

— Куди ми їдемо? — трохи згодом питає Петько у атамана по-встанців.

— А до діда Гавела — в курінь...

* * *

Вже добре смеркло. Бабуся подоїла корови. Памфило вже й коням замішав, а Петька з вівцями немає.

Памфилиха збиралася йти на сороковини — канун справляти, та й облишила — Памфило лютує й вечеряти не сідає. Що - хвилини виглядає, так очима й розриває вулицю. Виходить аж за ворота, та ж не чути свисту й лясання Петькового. А то ж бувало повертається з вівцями додому, тричі свисне, тричі лясне довжелезним байбарою — це все для того, щоб було чути, що він з вівцями наближається й відчиняли во-рста, бо в фіртці давлється, душать одна одну.

Вулицею мчать. миготять розцяцькованим убранням дроздовці. По-переду них біжать зі звязаними руками два селянина - повстанці. Памфило одвертається, мов і бачити нічого не хоче.

— Що за лиха година — його так довго немає! — піднімає вуха й гризе руду бороду Памфило.

Пливе качкою його жінка й теж охає. Тільки не розбереш її, чи того, що овець немає, чи що на канун їй не вдалося піти. А в них вже заведено: коли Памфилові не по собі, то сиди вдома й не рипайся.

От і зараз. Зирнув на Марію Памфило, а очі тре незастебнутий ванник.

— Ти б хоч застебнулася, — скирготить і злоститься, що в голову бреде не те, що треба.

Цей ванник нагадує Памфилові Гаврила, Петькового батька. Це ж він у нього виміняв цю матерію за гарнець борошна.

— Застебнись, кажу!

— Найшов зачіпку. Отак завжди. На кого сердишся, а на кому злість зганяєш. Казала, не бери здорового. Жили ж без дітей.

— Тепер ти розумна. А де була раніш. Хочеш мене здихатися.

І знов Памфилові пригадується, як піймали його повстанці й хтіли живим у ополонку під лід пустити. Все це було за Гаврила.

— Як ти швидко й забуваєш! Чи тобі аби хліб, та до хліба, а то все ніпочом. Розумна, що й казати!

— Та чого ти гарикаєш? Все б він кричав, все тобі мало! І коли ти вже наїсися.

— А це тобі добре? Га? Твій язик мені вже аж отуто сидить! — тикає пальцями до надрубаного вуха. Його Памфилові наклеїли з нестями. Не вдержався Гаврилів товариш, хотів голову зняти „гідри“, та не дали дідусь Гавело й Порфіро. Гадали:

— Мо й справді чоловік понапрасно постраждає.

Хоча дідусь Гавело після й жалкував.

— Та чого не зробиш під гарячу руку, то під холодну й не думай зробити... — Бувало говорить дідусь поміж своїми.

— Хто що не робив, а я за всіх свєї плечі підставляю. Так ти цього не бачиш. Га - ри - каєш! Гарикай же сама! Мені набридло!

— От на мое й виїде! крутить головою Марія. — Люди дочують, внесуть йому в вуха, так він ще такого наробить, що нам не доводилося й бачити. Ти до нього Петюша, Петюша, а воно тобі вовком дивиться. Ну нестотно патрет батьків. Ой не сподівайся ж із жука меду їсти! Ой щось мене гнітом давить передчуття. Він ото не даром з'якшався з дідом баштанником!

— Га?

— Дід Гавело його до вма призведе.

— З чого це ти взяла?

— Була оце я в титаря. Носила батюшці хлібину, щоб одправив молебінь о здравії. Та й зайшла до титаря. А він і руками розводить, розуму не прибере, як далі бути, що його робити... Церква не ремонтована, батюшці кватири не..

— Та не розвозь! Говорить, як волами їде! Кажи швидше.

— Кватирю вже були й найшли, та не підходяща ціна. Так він і каже, що я виїду...

— Хто виїде?

— Та батюшка ж виїдуть... Бо приход малий і дехто не тим дихає.

Це ж тобі й самому видно.

— Та на бісячого батька ти мені оце мелеш!? Про діда, про Петра говори!

— Тю-тю! Кричи дужче, щоб всі чули. Якого ти греця кричиш?

— А ти не виводь. — Підходить ближче і схиляється на обапіл. Кидає очі то на вулицю, то на Марію.

— Анахтемський хлопець, мабуть, запас.

— Чого доброго. Заснув — і собаки загнали.

Оксанка вибігла з сіней до колодязя. Біжить, аж відерко бринить. Гуркнув колодязь.

— Так ото я й не доказала. Титар і каже, ви поглядайте на свого годованця, бо він щось частенько у діда буває. Коли не поїду на баштани, то завше його бачу біля куріня.

— А-а-а! Кумпанію завів!

— Ти вп'ять горлаєш? І чого б ото — я кричав! Хіба не бачиш, що он воду тягне.

Поволі скрипить руль колодязя, Оксанка до руля тіль-тіль дістає руками. Щоб обкрутити, вона стає навшпиньки. Отак поволеньки собі крутить і у вуха їй вскочило: „кумпанію завів“. А найбільше доводиться боятися цих слів. Що дня причитує: „ні ногою мені з двору, а біля гусей, чи коло овець, то тільки їх і гляди, бо як ні — голову зірву“.

Прислухається Оксанка. Нарочито довше тягне. І так же ж тобі тяжко несе те відерко, що й ну.

— Може й зараз у куріні...

— Та й може! А ти чув, що в отарі взяли валашків? До батюшки приходив Грицько, й він генералові скаржився на повстанців. Каже, що його діти ходили по терен і бачили... Їх там уже до гибелі.

Несамовито грякнув фірткою Памфило:

— Поїду, знайду, роздеру, як собака кішку! — видавлює з себе і подався до стайні.

— А ти викоти мені з підката бігунці.

По хатах не світиться, щоб менше зривати очі дроздовців, що ось уже третій тиждень гайворонням напосідають на село.

На дубках триндикають самі дівчата:

В Петрограді дощ іде,
А в Київні слизько —
Ой тікайте кадюки
Бо червоні близько!...

Парубки на їх неголосну пісню (щоб була офіцери не налетіли) не обзиваються. Вони, хто куди, як курчата од шуліки розскачались. Хто до більшовиків, хто до Махна, а хто до повстанців у Байраки.

Оксанка стоїть у сінях за дверима й крізь щілину дивиться на вороного, який так і басує. Вона догадується, про кого мова мовилася. Вскочила до хати та вплач. Забивається в запічок і вечеряти не злазить. Бабуся біля неї клопочеться.

— Чого бо ти, моя куріпочко? Ну скажи ж.

Мовчить Оксана. Її ще більше розбирає жаль. Так схлипує, що й слова не вимовить.

* * *

Дідусь Гавело зварив такого кулішу, що аж-аж-аж! Все поспішав, щоб не спізнитися, бо як тільки примеркне, то на огонь летітимуть жучки й метелики та падатимуть у кашу. Петько завидна назбирав кізаків, старих сояшників назбирав, а дідусь тим часом натаганив.

Аж руки побабіли, так чистив картоплю молоденьку. Довгенько пшоно вкіпає, а як умліло, то юшку злили до ночовок, розімняли картоплю й залили смаженим салом. Смажили прямо на блясі.

Таке смашне в каші, що ну!

— От, каша! Геть твоє масло! Таку кашу можна їсти кописткою. А ти журився, що ложки немає,—усміхається дідусь.— Так китайці риж їдять.— Цідить і дмухає, бо гаряче.

— Я, як бачу, у вас вітру мало.

— Довбай мовчки понад краєм. Посередині дучка з салом — зоставляй на закуску.

Колупає Петько. аж засапався. Давненько так смашно не їв. Все було б добре, та ж батько з думки не сходить. Згадує Петько, як тато повернувся з фронту.

Проснувся...

Гульк, аж батько над головою стоїть...

Права рука підв'язана й пальці обвинені ганчіркою...

Після розказував... Одірвало по колодочки аж чотири пальці колчаківською кулею. Такі кулі генерал Колчак діставав у англичан. На голові кудлата шапка... Киргизька...

— Дідусю, а киргизи й зараз є? — наче зі сна прокидається Петько й каші не їсть, мріє.

— Не лови гав! Є! Не вигадуй казна - що!

— Я наївсь.

— Ану лишень ляж на промежок. Коли на пузі обкрутишся, то повірю, що не голодний. Їж, голубе, бо як попадешся Памфілові в руки, то амінь тобі буде.

— Нічого. Овечку стрижуть, а баран дрижить,—говорив бувало мій татко, коли на нього махновці нахвалялися.

— Хіба я не знаю, кому ти розказуєш!.. А поглянь лишень, чи хто не блукає на бакші.

Петько козою стрибає через щабель і вмиль опинився на колесі — вищі, дивиться навкруги...

— Не видно ні духа.

Чомусь так хороше стало Петькові й хочеться крикнути на всю видноту:

— Га - га - га - га - а - а - а!

Примеркає. По краях небо впало, мов на сині гори. Тіль тіль вияснився місяць і місцями вже прогоряє небо. Наче б то навмисне заховалися за синю пелену чарівні курці з люльками й пропалюють, попихкують, скаляться.

На кражі мигкотить вогонь — запізналися з вечерею. Вже не чуто й торохкотняви на шляхах. Коли не коли обізветься перепелка й то якось лячно, мов їм не до розмови. Дихає вітрець зі сходу, навпроти йому прибіг Кудлай-Гривко.

— Певно його розд'ягнула каша,—думає Петько.

Хоча ж дідусь уже банить казана, хлюпає в ямку Гривкові, мов: на й тобі, та знай мою добрість.

— Злазь, та підемо обійдемо бакшу, а тоді вже хоч і спати,—припрохує дідусь.— Мені не віриться, щоб Памфіло сюди вночі приїхав...

— Побойться?

— А в тім хто його зна...

Ідуть промежком. Грудкою пужнула перепелка. Так з під ніг і фуркнула друга — аж Петько настрашився.

— А ще каже: я вояка. Перепелки полохається,—жартує дідусь.

— А бачили на якому баському коні їхав?

— Хе-е-ге!

— І за повід не держався.

— А Гелет що робив?

— Набалакав мені такого над вухом, що й баки забив. Каже, як занадилися в наше село дроздовці, то зараз же заворушилася багачня... Скажіть! Завіщо таки татка повісили?— Так з жалем говорить до дідуса.

— Війні не було кінця й краю. А твій батько гарячий був. Воювати з німцями й австріяками не хтів, у дезертирах був. Як покотилося в 17 році: геть поміщиків, воля, царя скинули. Багатії ходили наче в мертвій воді ополоскані. А Памфілові це, як качалкою щось по потилиці прокотило. „І царя скинули“— плямкнув він губами і пішов геть з розправи. В розмови не встрявав, а перекидав мовчки в голову: як своє добро на очі не так показувати. Замість чумарки, рваного пінжачка надів і так ходить. Як кажеш: „революція“, то тільки наїжачиться.

Як почав тій батько розказувати, що тепер і царя не буде, панів не буде, земля селянам буде, то й слово революція для Памфила було гірше полино...

Як висушені чоботи дьоготь убирають, так Петько ловить кожне слово, й коли дідусь морщиться, то й собі ламає біляві брови—прокладає борозни на молодому чолі.

— Як почули: свобода, то той ж ночі парубки, та й дорослі шугнули до якономії. Заможніші були там першими, бо в них коні. Хто що хтів, те й брав і віз додому. В кого коней не було, то той добирав недобране, й так обережком тарабанив.

Діждалися сівби. Заходилися землею ділити й своєму батькові прирізали опруг. Чого тільки й не насіяли. І ячменю, і проса, і картоплі насадили. Трохи згодом влада на наші розпорядки скривилася. (Якийсь там Керенський тоді всім заправляв у центрі).

Памфіло теж носа задер.

— Ага, царя нема, так наш Родзянко на його місці.

Тут саме німці прийшли та австріяки. Всім, хто що взяв у якономії, добре натесали. А що вже твого батька били, то щоб вони об дорогу так билися й не переставали.

Отак ідуть, розмовляють і ногами балабошать отаву. А вона вже одійшла й буйно шелестить на споконвічній цілині.

Дідусь розказує Петькові, що повстанці готуються, та ще й не аби як. Хрангель на конях—і вони не відстають...

— Там такі, як змії. На місці не встоять. А біля удел піна так клаптями й висить.— Аж захлипується, так розказує Петько.

— А я все журився, що хлопцям їсти нема чого.

— Зо-три десятки овець...

— Буде з чим кашу варити.

Пригадалося дідові, як вони з Петьковим батьком у киргизів переховувалися й їли баранину. Спробували були тікати з Сибіру, та по дорозі один заслаб і так, що треба було до юрти заходити. Зайшли до киргиза. Так хороше привіталися. Нагодував бараниною... Їли, як за себе кидали, бо ж три дні й рисочки в рот не клали... Потім спали як побиті... Жандарі догнали й ранком знов чухрали на заслання.

— А підніми кавуна. Оце, хтось ногою збив. Та не бери його за баранчика, бо впустиш.

— І багато кавунів вродило?

— Не считано.

Хмари збігли. Небо чисте. Місяць обсилає живим сріблом кавуни. Вони аж лисняться, такі масні.

— Чого ти спішиш? Не поспішай, як попівна заміж, говорить дідусь.

— Мені не віриться, щоб Памфило сюди вночі приїхав.

— Побойться?

— А в тім хто й зна.— Говорить дідусь і звертає до куріня.

* * *

Марія випроводила Памфила й довгенько дивиться, як він уліпив на вигін. Воріт не зачиняє. Гадає — Петько з вівцями далеко в степ зайшов і спізнився, проте не заспокоюється. Коли б не це, то вона сиділа б із бабочками на кануні — сорок день вийшло бабі Горобчисі — й довідалася б про всі новини села.

— Я ж тебе нагодую, приженеш ти вівці, я ж тебе нагодую! — Гуркнула сінешними дверми, аж бабуса в хаті здригнулася.

Цитькає бабуса на Оксанку й кацає білизну. Рубель гарцює, за-туркує господарці голову.

— А тим часом мо' й Оксанка перестане рюмсати, — заспокоює себе бабуса. — Цить, мені, кажу! Побачить, то буде й тобі, й мені! І щоб тебе... І бодай тебе... — це до Оксанки. А про себе: — Ох матінко, хоть би нічого не сталося з моєї дурної речі...

Оксанка кусає, аж жує повісмо прядива, що його поклала сушити Памфилиха, та ж ніяк не зупинить сліз, хлипання.

В хаті блимає каганчик з олії, то висувається, то зникає червоносиній язичок з блюдечка й господарці здається, що її дразнять — язик показують. Вона, не знаючи, до чого руки прикласти, шулікою падає на Оксанку:

— А тебе вже баглаї приспали? Все очі треш? Ану лишень бери жменю прядива та мни його.

— Я на стерні палець підколола.

— Не базікай. То ж не грудку терти, воно м'якеньке!

Не втерпіла Оксанка — висмикнула чопик із очей і цибрять сльози аж ніс купається. Коли б то хто відав її горювання.

— Он — ба якої! Багата на сльози! А проте й байдуже, що треба й на сорочечку собі самій вчитися прясти.

— Та не в'язніть до неї! Що ви од неї хочете, — заступається бабуса.

— Не привчай її байдики бити!

— Та вона ж за гусьми так і впадає. А ніжку, горенько ж моє, як підколола. Помазала їй гусиним салом. мо' пройде. Хіба вона од роботи коли відмовляється! Що з вами! На кого гніваєтесь, а на кого...

— Заступайся, заступайся, то й вона піде материною стежкою...

Вже не перший раз оце-о чути бабусі від господарки, завжди очі коле, що мати Оксанки вийшла заміж за червоноармійця, поїхала з ним на фронт. Не стерпіла бабуса образи, і на цей раз відважилась.

— То ще не вгадано, аджеж ви пішли за церковним старостою, та й вернулися.

Марія ніколи не чекала, що хтось довідався про її звязок з церковним старостою. А цей звязок вже тягнеться третій рік, а Памфило й не припускає цього, не то щоб коли подумав про це.

— Ось тобі, на!

— І вам не соромно ото? Я старіша за вас. А ви дулі тичите!

Та Памфилиха й слухати не хоче. Взяла гребінку, розпатлалася, й плететься до свого покою. Живуть вони нарізно — на три кімнати. В першій — бабуся, Оксанка й Петько, в другій — Марія й Памфило, а в третій — до революції тільки гостей приймали. Зараз третя кімната заставлена. Зроблена з неї комора, чулан, гамазей — це для того, щоб менше ставили на квартиру військових.

— Та де ж ми їх спать покладемо? У нас і немає де! — бувало проситься в командира Памфило або Марія.

Заплітає вишневу косу й окачується на дубовому ліжкові, тільки сон не голубить. Мріє вона про будиночок у місті...

„Як тільки-но почне працювати олійниця, наскладаю грошей, і не я буду, коли не примушу його купити в місті кам'яний будиночок.

Казала, спродуйся, переїдемо до міста. Швидко всі хуторяни будуть у місті...

Люди купують, за хліб міняють, і живуть там ні клятї, ні мняті. Місто велике, менше тебе знають, а тут, як на зарванській вулиці. Не встигла повернутися обличчям до церковного старости, і на ж тобі! — стара відьма і про це пронюхала...”

Чує Марія — за стіною Оксанка з бабусею шевкотить:

— Петько у дідуса буває? Що то за дідусь?

Кров шугає в вуха й Памфилиха непокоїться, приголомшено дослухається.

Оксанка допитується. Ділиться своїми думками й благає дати відповідь, поради, як допомогти Петькові, щоб він не попав до рук Памфила.

Памфилиха встає й навмопацьки підходить ближче до дверей.

* * *

Не став шукати, шляху Памфило, а прямо перескочив через вигін і котить понад млинами. Хоч і боязко, але ж овець шкода. Віжками торкає вороного. Він вистоявся і як пішов, пішов стовбвою, наче Махно. Підгцує задком, хвоста піднімає, мсв сердиться, що вудела їсть.

Місячно, тїнь аж чорна од млинів і видно, хоть бери книжку та читай.

Над балкою щось чорніє. Наче пішло. Шалено повертає Воронька й доганяє.

— Стій! — гукає військовий на Памфила. Наставляє рушницю, а штик полоснув повітря й тільки: миг-миг перед головою коня.

Памфило так і посадив на задні ноги вороного.

— Та тпру-у-у-у... Диви, не встоїть! А чи ви тут не бачили кушанки? Я вівці шукаю.

— Ваш документ.

— Та що це ви! Я... Я-ж... Ви... Хіба не знаєте мене?

— Документ ваш.

Прискіпається військовий.

— Та хіба ж я знав, що таке трапиться. Я виїхав овець шукати.

— Не заговаривай зуби! — підійшов близько, близько і як не вдасть у обидло, що всіяне чорним усом, а борода віхтиком звисає наче з припічка.

Сюгкнув свисток і з цвинтаря вихрем піднялася тачанка. Вона ніби стояла наготові за кушами. Гуркнули, хапають Памфила, висадили з бігунців і ведуть у слободу. Памфило сперечається. Переконує, що він не повстанець, та не ймуть віри.

— Не огинайся. А йди, коли йдеш!

— Ну, так у печонкі й запустю! Обзивається в погонах, які мексехтять проти місяця й наче дратують Памфила.

— Що це за okazія. Хіба переодягнені? — мимрить сам з собою. Село спить, аж лещиною ноги відкидало. Де-не-де валують собаки.

— Як не перед добром, — думає Памфило.

Проминули крамаря. По дорозі на кожному розі вулиць зустрічаються військові. Серед майдану — конов'язі; циганським табором розкинувся обоз, виписуються гармати. Головний штаб гніздиться у попа. Начштабу та його спідручні розташувалися в самій більшій кімнаті. Стоять два столи. За ними сидять у красивій військовій одежі офіцери й випивають. Перед ними так заставлено пляшками, що й столу не видно. Закусують смаженою куркою, сміються, лаються, кільцями дим пускають, а за більшим столом підспівують:

„Із Румунії походом
Шел Дроздовський полк“.

— Вип'єм за Ледяние походи, — роззявив рота, як вершу генерал.

— Ура! Вра-а-а...

Гургулили двері, все стихло, наче всіх ошпарило лужою. Начальник штабу дроздовців, у широких штаних, з лампасами, а на голові чуб, як на кабанові щетина. Сковзається очима по Памфілові. Роздивився — регоче, мов сказаний.

— Ха-ха-ха-а... — І-ха-а-а...

— Пустіть його, свой человек!

— Ідіте, садіться, — припрошує знайомий юнкер.

М'яжке, розпухле, з усмішкою обличчя викликає довір'я, і Памфило сідає.

— Розказуйте.

— Вас заштопорілі! Ха-ха-ха...

— Гі-гі... гі-гі...

— Хо-хо-хо... Ну, й ну! Ад'ютант! Кільману стакан самогону. Добре шорь за більшовіками!

— Слушаю ваше діт-ство! — виконує розпорядження молодявий ад'ютант.

Памфило улесливо розказує і про вівці та Петька й про його батька Гаврила, не обминув і дідуса Гавела та повстанців у байраках. Всіх поставив на кін і козирає своїм минулим, своїм теперішнім становищем. Вносить пропозицію не гаятися й захопити коні в повстанців. Завтра допоможе виїхати з експедицією на байраки, бо що ні день — повстанців більше. По дорозі заїхати й на баштани. Дід Гавело ще з 905 року помітний, а в повстанців за живий зв'язок. Памфило знає степ, він поведе й виведе, все вже облюбував і передає свого плана начштабові.

* * *

Як тільки небо вмилося молоком і запнулося в рожеву хустку, то Оксанка, як ніколи, поспішає гнати гуси на вигін.

— Облиш! — заперечує Марія. — Сиди сьогодні вдома. А про себе: „ич, не одну пару чобіт чорт ізтоптав, поки вас до купи з'єднав“.

Памфило тільки-но повернувся зі штабу. Зачиняє фіртку, щільно притискує до стовпа ворота й підпирає з надвору дрючком.

Спускає собаку і йде до віконниць, щоб пригвинтити їх шворінем.

Оксанка бачить це не перший раз. Отаке в дворі твориться за-вжди, коли яка небезпека, коли село переходить до другої влади. Їй здається, що й сам Памфило збирається в дорогу — все бурчить і Воронькові поклав сіна, та лагодить сідло.

Оксанка вирішує бігти, шукати Петька. Коли він у дідуса, попередити його, розказати про все, що бачить сьогодні ранком. Щоб менше її бачили, вона крадькома сновигає городами, лиманом і починає бігти навпростець через вигін. Болигь нога, але Оксанка не біжить, а прямо летить і вже так натрудила ногу, що нічого їй не почуває. Хочеться їй бути, як найшвидче на баштанах. Вибралися на стерню — стає ще гірше. Добре, як нива кошена жниваркою, то стерня велика їй не така колюча. Влучає за шерстю, по продавленому великим колесом. Та не те зовсім, коли вигризене косою. Суха, низька стерня, мов шилом ширяє під пальці, аж айнє, як попаде на болячку. А бігти на шлях небезпечно.

* * *

— А йди но сюди, старий, — потай говорить Марія Памфилові. Чи ти тут не бачив Оксани?

— А що таке?

— Ще з вчора з бабою говорила про Петра, про діда Гавела.

— А-а-а?

— Плакала й розпитувала в баби.

— Гукни її сюди.

— Та я ж тебе питаю. Щось її невидно на дворі.

— Ви послали її де?

Кричить до бабусі.

— Ні.

— А де ж вона?

— Не знаю.

— Н-не-е-е-знаєте? А вночі про що з нею радилися? га? — замахнувся віжками на бабусю. Бабуся зойкнула. Мовчить і тільки в пелену сльози визбирує.

— Так отакі ви? Всі на одну стежку?

— Та після з нею. Вона досі на Поділках... — нервує Памфилиха.

Не встигає Оксанка й до Орлової могили дістатися, як бачить, ніби за нею мчить верховець. Оглядається. Так і знітилася. Їй здається, що сам Памфило на Воронькові скаче.

Коли б хоч за могилу, а там вже й балка. Похапцем піднімає спідничку й разом з кониками підстрибує, поспішає на Поділкі. Озирається. Вершник заховався за рясними могилками. Задивилася Оксанка й падає в рівчак, що ним нива закопана. Так і звезла коліно й шоку, лапає рукою — тепле, кров виступає, щимить. Підводить голову, аж вершник гін за троє від неї. У вибалочку стоїть і ніби щось загубив. Гарцює, гарцює, повертає ліворуч, там майорить пізня гречка. Толочить, толочить, а далі, як ударить чобітьми коня під боки й жене його до Оксанки.

Помітив!? Припадає грудьми до землі й ховає голову за будяк, який вже обсох і мало що затуляє.

Памфило перескакує Орлову могилу, звертає до села.

— Я так і знала... Дядюшка...

Наустріч Памфилові вихвачується кіннота, розподіляється на кушанки й рушають у трьох напрямках. Позаду них вервечкою простягнулися гармати, підводи й кіннотчики, десятків з п'ять нараховує

Оксанка. Та ж не перещитаєш — гайворонням восени метушаться. Аж тепер Оксанці торкнуло в голову, що дроздовці леленуть на байраки, на поділки. Лежати більше не можна. Гостряком насуває передня кушанка дроздовців і так, наче прями́сінько до неї. Оксанка знімається й летить, куди очі дивляться. І осоту та будяків не обминає, а так по них дряпає, колеться, ріже, — повз гречку обмежком.

Зриває платок з голови, бо піт сіллю виідає очі, а сорочка до спини пристала, мов полотно до кладки. Боїться оглянутися, бо знає, що її вже доганяють, не один, а троє. Чує постріли, от-от-от почує лопотіння копитів, от-от-от її схопить кубанка, або кудлата шапка.

— Мамко!?

Не доскочила й до вибалка, коли це де й узялися люди. Обступають Оксанку парубки, дядьки, селяни. Є знайомий, вчора бачилася біля загати. Хто з чим: з косами, вилками, сокирами, кулеметом, рушницями, бомбами. А штилями трахкотять, мов лелеки. Один прямо в кулеметних стіжках вилискує проти сонця. Трохи поодаль кіннотчики, а ще далі, на вибалочку, тачанки.

Розпитують, що й як. Вона задихалася. Ковтає слину. Хоче все за раз сказати, та ж нічого не виходить, а тільки рукою показує за бугор, на село.

— Он... Вони...

Гримонув залп — падай!

— До зброї! В цеп!

Тататкає кулемет. І в очах в Оксанки блискає, а в вухах дзвенить стрілянина.

Роз'їзд Врангелівців то покаже голови свої й коней, то зникне за косогір, мов нирці на озері від мисливців ховаються.

Оксанка розказує Гелетові — отаманові повстанців, що вона бачила та чула. Як земля чорне обличчя Гелета наче нахмарило, і от-от-от грім гряне.

Гелет довідується од неї, що дроздовці ідуть у наступ з трьох боків, а тому й дає розпорядження одному гуртові відступати, а другому поволі здержувати натиск ворога. Оксанку схопив на руки, одбіг до балки, а там на тачанку й до куріня.

Не встигає Гелет виїхати на кряж, як праворуч теж стрілянина. Бабахкають гармати. Хвилина вагання. Гелет б'є по конях, повертає тачанку по кряжі, сідає до кулемета. Тепер видно все наче на лисині. Б'ють із двох боків.

— А де ж третя? Кажеш і третю частину бачила? — розпитує Гелет Оксанку.

— Третя? Пішла туди, туди понад млинами! А як увійшли в балку, то більш я їх і не бачила.

— Он воно що! А ти знаєш, Петька я до діда в курінь одвіз ще вчора вечером.

— Так він там... там...

Дивиться Оксанка, аж серед Подіlkів валує дим.

— Щось горить!

— Ого дідів курінь.

Повстанці із Подіlkів відступають. Схоплюється Гелет, стає на ноги і з тачанки трясє червоним прапором у повітрі.

— Ві-дсту-па-а-ати...

Сили ворога втрое більші, а крім цих ще й приховані в балці, що йде до байраків. Жахливо пруть коні повстанців під гарматну стрілянину, під кулі, аж доки перевалили за кряж. А тут вже затишно

й є куди тікати; широка балка з яругами так і глитула повстанців. І даремно зі шпиль вглядатися дроздовцям. Тут найбільш пронизливі очі — біноклі анічогісінько не вглядають. Це ж свій; великий — край далекий — є куди подітись.

* * *

Памфілови очі бродять на поділках, в баштанах. Вони хижо, пронириливо залазять в сояшники, в кукурудзу, в куші бур'яну, щупають велику огудину й бадилля — шукають Петька.

— Невже втік!?.. Так ні ж! Своїма очима бачив! Десь тут!..

Стоїть на пригорку, роздивляється здаля й затагується городняком. Він завжди з запалом засмигається, коли його що сердить. От і зараз вищерблено його спокій, і лютість ллється через вищерблене вінце. Люлька з рота не випадає й сопе, мов віл, коли його на занози беруть.

— Він скажеть! — Круто повертає праворуч і шмигає до дідуся Гавела, який звязаний і ниць лежить біля криниці.

— У-у треклятий! Ну, де він, кажи? штовхає під боки передками. Дідусь мовчить, а тільки огнем у вічі йому палить. Памфіло одрізає гапличка од чумарки й ну його заганяти дідусеві під нігті.

— Хі-і, хі-і... — Хікає дідусь, наче йому зуба лікар висмикує — боляче дідусеві. Давить щось у грудях і шарпає звідти серце, мов коваль кліщами сірпає. Руки мліють, а по тілові шарудять мурашки.

— Я тебе тут живим закопаю, собака ти стара, — глумиться над дідусем Памфіло, й тупотняву підняв, аж пил здіймається.

— Говори!

Тихо. Навіть очі дідусеві не кліпають, а так улазливо дивляться, мов хочуть пронизати Памфіла, залізти до його в середину й дістати звідти яхидство, та кинути його, як покидьок, йому межі очі.

Під'їхав помічник начальника штабу дроздовців:

— Всьо с ним еще? — швидко говорить з коня. — Коли сам не ухлопаєш, я к твоїм услугам. Атайді!

Аж тепер хочеться дідусеві не то кричати, не то благати, та так, щоб почувла й шуліка, яка ширяє над головою в блакиті.

— Я їх от - так!

Постріл розриває повітря й вихоплює дідусеве серце. Він здригає, ніби його окропом опарили, обличчя напружене, з відкритими очима — дивиться, наче докоряє убійникові. Схиляє голову на солом'яний бриль. Так тришечки вбік до чола масніє червоне намисто, воно розсипається й котиться по щоці на сивину, на солом'яний бриль і краплями, мов спіла ягода, тільки: кап... кап... А потім знов кап.

З правої ноги зсувається черевик... зсунувся. Хляпнув.

Чує муха, де струп, і як оса лізе до простреленої голови.

— А ви, нівроку, як п'єте, то не проливаєте, а як б'єте, то добре влучаєте! — ухмиляється Памфіло. І дає прикурити помішникові начальника штабу.

— Да-а-а... А ви знаєте, оні сменілі направленіє!

— Та ну?

— Начштаба сердітсья. Он шол той балкой, что ви сказали, і ні одного повстанца не відєл возле байраков.

— Ми хоч постріляли!

— А в ніх, хотя би тебе на смєх... А тая девчонка, что ви за нею гналісь? А?

— Я вже й сам про це думаю.

* * *

Скоцюрбився Петько на купині серед озера, наче горобець у стрісі. Тікав поділками, а далі через річку, кряжем і знов у низину та вскочив у озеро. Обмазався як марюка. Оце вже трохи обсохло, зашкарубло. Сидить і виминає Петько сорочину та розірвані штани й зішкрябує з ніг грязюку.

Мошка й комарі влаштували концерта, танцюють перед очима, біля вуха, над головою. Та невесело Петькові від такої музики. А вони такі веселі й наче добрі до Петька, чим далі то стають все смілишими й починають його зачіпати, а то й штрикати, щоб розсердити, коли з ними не хоче знайомитись. В'яжуть, що й дихнути ніяк. А як не згониш, то впинається в тіло й так нап'ється крові, що не підлетить. Не одного вже розпліскує на носі, на щоці. З комарями ще с'як-так. Вони сідають на видноті, а мошки й під холошу, й у пазуху лізуть. Хитре. І чим менше, тим хитріше. Не силою, а хитрощами бере. Зовсім тобі невеличке, а ядовите — пухирі схвачуються. Сидить Петько й снує мотовило думок...

— Куди йти!?! А йти треба ж. Жалять, виживають з своєї горниці жильці озера.

— От діло, так діло...

Вибирається на берег і йде, огиначаючись, мов вівця, що не хоче першою стрибати через рівчак.

Зривається вітрець і обдає вогкістю розхристані груди. Вже й ящірки поховалися, тільки жайворонки пурхають з перед носа. Ніде нікого, сам, як палець. Підкачує холошу. Й хода на узгір'я. Чогось стало так сумно, сумно, страшно. Біжить, і чим далі, то дужче. Назад боїться озирнутися — йому здається що коли оглянеться, або стане, то дідько вхопить. Вискакує на перевал аж за косогором, вітряк крилами махає, наче кличе до себе, в село...

* * *

Сонечко, як павук на високих ногах, спускається в вирій за байраками. Гелет, отаман повстанців, хоч і знедолений, але голови не оквішує. Він думає як з курсантами¹⁾ звязатися. Вже тиждень минає, а й досі з ними звязку ніякісінького. А тут діла — перерізали шлях дроздовцям — навертають їх до теплого краю, в Крим. З Махном теж сутички бувають, а набоїв, що ні день, то меншає. Треба кимсь ще одного листа курсантам передати. А ким і як, ламає голову Гелет і йде до тачанок з хлопцями мітингувати.

— Товаришки, братіки! Дайте мені слово! — проситься Грицько, товариш Гелетів. На голові мов копиця сіна — вже з рік, як стригся, (в степу доводиться жити).

— Та що тебе слухати!

— Та послухаєш! Товаришки, братіки! Давайте я листа однесу. І через три дні ми будемо з більшовиками! Чуєте?

— А до Махна коли втечеш? — хтось наче будяком по носі.

— Йому де ні бути, аби було над чим барахолить! — а це вже піщугою межи-очі.

— А що тебе побоюся?

— А чи давно від Махна втік?

¹⁾ На врангелівський фронт перекинуто з лєнінградських військових курсів учнів.

— Товаришки братіки! Він од мене втік!

Сміх.

Вискакує на тачанку Гелет, його чулі ніздрі вже ніби нюхають порох. З одного боку дроздовців, а з другого — Махна.

— Товариші повстанці! Як Врангель, так і Махно руйнують тил більшовицького фронту. Цими днями дроздовці спалили на станції пакгаузи з харчами, зараз руйнують наше село, не дають працювати продовольчим загонам, а Махно розібрав залізницю, пустив під покiт товарового потяга зі збіжжям і розбив у Кочерезьких хуторах загін Чекістів.

Нам треба зараз передати ще одного листа курсантам, що прибули з Ленінграда... Вони вже зайняли Ново-Павлівку.

Оксанка очей не зводить з Гелета і ходить як теля за коровою. Він обіцяв з'їздити на баштани до куріня. Вона чекає на нього, а він з товаришами раду радить та листа до курсантів складає.

Кінчили. Випростався. Розгинає широку спину й до Оксанки: — От що, дівчинко! На Поділки їхати нема чого. Повернулися розвідчики й говорять, що дідуся вбито, його товариші загорнули в яму, де був курінь.

— А де ж Петько? — Навертаються сльози, а їх нанизує, мов намисто на золоту нитку, останній промінь сонця.

— Не рюмсай! Ти тепер все рівно, як і ми. От зараз треба передати листа курсантам, що підійшли вже до Кручі. Як я голови не морочив, а нічого не придумав.

— До Кручі, — перепитує Оксанка.

— А що таке?

— Моя ж мамка звідтіля. Як вони ще не виходили заміж, то инколи їздили туди ягід рвати в тітчиному садкові.

— Тік ти знаєш цю слободу?

— Хлопці, ану сюди! — скликає Гелет товаришів, — ось вам новий боець! — Схопив її на руки, всім показує — Марко, занеси в списки його на харчування! Вона понесе нашого листа.

— А як чорні злапають?

— Та вона йтиме сиріткою понад залізницею. Хто там її що питатиме. Хіба їх мало таких тепер ходить...

* * *

Гуляють дроздовці. Тільки-но одержали до штабу звістку. В Кочерезьких хуторах Махно „уфгем“ розбив загін ЧК. Убито до 100 чоловіка чекістів, та понад 40 штук коней. Бій в селі тривав біля трьох годин. Махнівці пішли в західньому напрямкові.

— Атступать не будем. Еще раз прорвѣмся в направлѣнїи станції Сінельніково. Гуляй, господ-а офіцери. Агдаю всьо село в ваше распорядженіе на трї дня... — блює м'ягке, розпухле обличчя генерала.

Село горить.

— До щенту спалити дворища повстанців, — говорить українською мовою кубанець, ад'ютант начштабу.

Шамотаються селяни. Ховають манаття в ями, в погребі, бо хати димом ідуть. Піднялася метушня, що й ну! Баби прощаються, ніби до смерти готуються, а Памфило ходить із пойняними та списки складає — хто в комітетові бідноти записаний.

Трохи згодом зішлись на сходку:

— Складімо список винних, та й по всьому. А то один насквернив, а всім доводиться відповідати.

— Та й таке!

Після, дехто збирається у крамаря на таємну нараду і Памфило бере слово.

— Красні агели віддають нас жидам. А щоб ні жид, ні комуністи нами не потакали, щоб ікони наші були цілі, і щоб тихо—мирно богу молитися, підіймімося всім гамузом на допомогу Врангелєві.

— Та не иначе, що так.

— Тепер все одно! В селі нам не жити—повстанці цього нам не помилують.

— Так ось що? Хто згоден, то йдіть за мною. Поведу вас до самого генерала,—говорить Памфило й чумарку розстібає, бо в запалі аж спітнів.

Сараною залітають дроздовці до тих дворів, що в списках значаться. Хапають дівчат, жінок собі на втіху, силоміць беруть непокірливих, роблять з пересердя що хотять, аж руки тріщать. Наганом добувають собі яйця, сало, кури, качки, все, що в кого було таке смашне. Розперізуються, чавкають і заливають горлянку самогоном. І наче не п'є чаркою, а прямо через лійку лє.

— Смотри, полную арбу девок повезлі—наверное генералові дурно.

— Хі-хі... Ха-іх-а-а,—регочуть юнкери, а Гелетова хата вже горить.

Дотлівають хати повстанців. Небо попілом струсилося й тужить—кліпає очима.

Ніде не побачити ні ляльки, ні світла в вікні, хіба проріже напівтемряву постріл. Це вулицею ведуть заручників до волосного двору й там кидають у яму, де взимку льод буває. А зараз жаби, як хлющ мокрі, стрибають на ноги. Здригнеш, то тікає й брязкає, мов з дитячої сікавки. Заручників затребували, щоб село три дні й не пікнуло, не то що навпроти щось сказало.

Виїхати з села не можна і оточили муром—поставили пікети. Хто не слухає, прикладом розтлумачують, шомполами деталі додають і наставлені люфти карабінів швидко й рішуче завергають, примушують покійно чекати кінця. Кипить село наче білизна в жлукті. Перелякана юрба, наткнувшись на заставу харабудиться, то кидається в протилежний бік, наче застукана кішка. Там знов потрапляють на таке ж саме. Журяться, плачуть, боліють мовчки. А катування ще тільки розгортається. Ретельно шукають по погребях, по ямах, здирають останню онучу, та шомполують нізачо, ні про-що.

Коли двері щільно зачинені, то шукають дірку, як тхір у курятникові й таки влазять, тягнуть, виволікають за коси. Коли хто був їм невгодний, то безнадійні прохання—нівечать людність: малих і дорослих.

В напіврозвалених хатах кликотять сльози, спочиває туга.

Бабуся, Памфилова наймичка, квочкою сидить у коморі. Ключ од дверей поклав Памфило собі до кешені й іде на слободу. Жінці наказав, щоб не давала наймичці ні їсти, ні пити, доки не скаже, де поділася Оксанка.

Іде Памфило вузенькою вулицею й милується з горя бідняків:

— Не слухали, а тепер так: взяв личко, віддаси ремінчик.

Нудьгує бабуся. Прихилилася до зацвілого кутка й руками оббирає павутиння, що пасмами так і звисає над головою. Пнеться до віконечка, що для котів зроблено, та ж нічого не видно. Чує, за садком щось схлипує, так тужно, тужно голосить. Слухає й не добре—хто ж воно ото так побивається.

— Ой, о-ой... За-а ві-і-що...

Наставляє бабуся вуха й зачала дух.

— Ой, матінко моя... Братіку... Батьку мій...

Серце, як не вискочить, бахає, що аж уся дріжить.

— Що вам треба!?

— Ой, доле-е-енько моя... мам... мам... ма-а-амочко ж моя, рі-іднесенька...

Впинається бабуся нігтями в стіну, дряпає суху глину, рветься у садок, хоче допомогти комусь у темряві.

Іржавою батламою шарудить садок, наче струшує з себе сльози, та гнівається, що ніч волом стогне.

* * *

За косогором вітряк крилами махає, наче кличе до себе Петька. І радісно—рідне село,—і боляче—кублиться димом. На пригорку Петько зупиняється.

— Ні, ні... В селі тільки й рідні: Оксанка та бабуся... Їх визволити... До байраків... А дідусь?!

Як ото в ухо влізе жучок і там заблудиться, непокоїться, так Петькові від цих думок. Він бачив, що дідуся звязали, а де поділи?—Памфило татка викрив...—Згадує розмову з дідусем і аж головою мотнув:

— Так я ж тебе спитаю! За тата й за дідуся спитаю!

Стискує в кулачок праву долоню й свариться на село.

Небо жевріє, а ноги величезного павука вже дістають землі й наче срібливими нитками зшивають небо з землею.

З млина, що крилами здоровкається до Петька, дивиться в бінокль вартовий—поблизу застава дроздовців. Тільки спиною повернувся, підняв праву ногу Петько, як вже тирчить телефон—вартовий сповіщає заставу:

Петько не оглядається,—біжить борозною—в ній стерня висока, ламається, не так підколює під пальцями.

Чомусь пригадує Петько, як ще минулого року ходили до Оксаниної тітки ягід рвати до Кручі. Ходили навропростець стернею, щоб за два дні й справитися. Пригадує Петько, як він зліз на високу, високу вишню—засперечалися:

— Дістану!

— Ні.

— Яку?

— А оту, що ото чорна, як смола.

— Аж на самому вершечку?

— Ага.

Петько вже був доліз, нахилив гілочку:

— Та її шпак надгриз.

— Ото й добре—на сонці засмагла...—радіє Оксанка.

Задивився Петько на неї. Трохи зворухнувся, хотів уже губами зірвати, коли це—розчахнулася вишня й гелпнувся на землю.

— Гоп ті-ла-ла!—сміється Оксанка...—Згадує Петько, усміхається, й чомусь захотілося теж підстрибнути, перескочити будяка:—гоп, ті-лала!

Коли це: пах... Наче земля розступилася, перед очима провалля—Петько—тиць, став, мов истик уткнутий. Глядь на боки—оббігають з двох боків чотири верхами.

Об'їзжають з усіх боків, мов те яблуко й хапають дроздовці Петька на сідло, мчать до млина... в село.

* * *

Оксанка в Кручі. Сидить на дубках, ноги геть одкидала, вони як не її, ще б ішла — та далі не несуть. А їсти хочеться, аж шкіра болить.

Обвиває морок село, наче повивачем малу дитину. Уже і в печі дехто витопив, снідають картоплю, а хлібця тільки чорна грудка з під ганчірки виглядає. В Кручі недорід і селяни бідкаються. Сами голодні, та ще й з голодного краю понаходили люди. Все за тим хлібом тиняються.

Раненько встають, спішать щось десь дістати на харч. Хто їде до станції, хто їде до міста на базар, чи в сусідні села. І все за тим хлібом. Мріє Оксанка. Думає, як там бабуса без неї побивається, десь Петько блукає, як і вона, не ївши. Сидить і мріє. Згадує, та й за слізьми не треба ходити — вони, хоч і не течуть, так капають.

Коли це з-за рогу вузенької вулиці цокотять тачанки-тавричанки й таку гуркотняву підняли, що й ну. Пиляка так стовбом і стає. Оксанку, як молотком по лобі цокнуло — це ж їм і лист у мене! — Радіє, та підтюпцем до майдану, де зупинилися тачанки. Між ними фаєтон, з сірим четвериком, що так яблуками й виграє проти сонця:

— От коні! — смілішає Оксанка. Вона ще таких ніколи не бачила. — Кращі за Воронця, що в дядюшки Памфила. Дивиться... З фаєтону стрибає невеличкого зросту такий собі чорненький, кучерявий чоловічок. Картуз шкіряний, такий, як і пінжак, а чоботи аж блищать, такі гарні. З боків висять, як у Гелета, здоровенні кабури, нешвидко йде і під ноги не дивиться.

Двоє біжать до дзвіниці й у всі дзвони вдарили. Враз злякано бевкає, зворушує все село. Збігається дівтора до майдану, за ними тюпошать молодіці й так колом обступають махновців. А діди хіба так — біля двору стоять і дивляться на майдан, притуливши долоню до очей. Молодші — хто в скирду соломи, хто в полову вриваються, й брови не показують. Хіба тільки „лопаточник“ прийшов. Як банда залітає в село, то для них мов би свято настає. Під гармидер завжди є змога щось збонбити.

Обводить очима Махно та й буркає:

— А де ж ваші люди? Де старіші за вас?

Мовчать молодіці, згинаються баби та повертаються до своїх дворів.

— Ходімо, кумасю, хай йому аби-що!

— Працювать не хотять, а їсти ж хочеться й огинаються по бандах...

— Хіба ж не видно! Ти голодний і босий ходиш, а вони... Гляньте тільки на них, як до церкви зібралися! — Отак собі й розходяться й бубонять між собою бабочки.

— Ото Палій до них тулиться — це йому в діло! Ви чули? Цієї ночі до Прищепи в вікно всунули лопату й кажуть: а поклади сюди свої „лимони“ за корову.

— Він таки продав первісточку.

— Продав, горяка.

— Мій старий, так цілими ночами й очей не зводить. Сидить в кінці столу, та й дивиться в вікно, чи не йде яка собака в двір.

— Таке, таке! І на чому воно вже ця ліваруція зупиниться.

— А ну, годі вам там калатать! — гукає Махно до дзвонарів.

— Ходім таки (охота розбирає), почуємо, щось то він розказувати буде... — чимчикують діди.

Червоний від гніву, аж страшний, вискакує на стіл серед майдану Махно:

— Ось у мене список всіх заможних. Я по хорошому звертаюся до вас. Коли в тебе є, а в сусіда твого немає, то тихо-мирно поділися між собою. Коли ж по доброму не помиритеся, то я в три щоти вас помирю і розділю по своєму.

— Балакай! Слухачам вуха не болять, — спльовує дід Гірчак.

— З його оратор, як з грака соловей, — стиха обзивається сусід до Гірчака.

— Я все для народу! Між нашим народом, щоб не було поміщиків і багачів. Ми тепер багачі! А їх велю палить. Годі вже пити нашу кров — аж слина з рота летить у Махна.

— Ходімо додому!

— А-а-а! Хоч сам чорт нехай керує, аби було до діла!

— Про мене!

— Ану, братішкі, берись за них, гадів! Еч, муркети! Гадали, ях з хуторів втечуть до села, так їх тут і не знайдемо? Нічого критися поза спинами. Ми всі свої. Знаємо, хто й де та чим дише. Коли не будете добрі, то ми зуміємо віддячити...

Хуторяни Малих Хуторів переїхали до села. В гурті безпечніше. А хто був багатший, то до міста втік. Серед степів на самоті жити не можна було.

— Хоть живим на небо лізь, така скрута, а не життя, — плачеться на махновців бідний хуторянин, — багачам що? Потурили з огрубів, так вони виміняли собі господарства в селі, а то й у город переїхали. А ми, як були на белебені, такими й залишилися. Не встиг зіп'ястися на хатинку й ту бандюги розламали.

Сходка в одну мить у рзтіч, як не було нікого на майдані. Стрілянина бахає в вуха. Селяни тікають, хто куди вздрів. Ховаються, наче діти в кузмірки граються. Тріщить кулемет. Острашку дає. Градом барабанять кулі по дахівці школи. Загорілася одна хата. Дядько скаржиться. Махно виймає гроші й дає тисячу.

Оксанка підбігла до фаєтону з листом у руках, ніяково подає його в руки. Як муху яшірка хватає, так згріб Махно цього листа, й читає, аж губами прищмокує

— А коли ти з Байраків?

— Позавчора.

— Їхала, чи йшла?

— Вночі їхала... залізницею — пішки йшла.

— Ага, — ага-а-а! Так от що. Я їм напишу відповідь і тебе раз же відвезуть аж до Молодецького, а там пішки, й до вечора будеш на місці. Скажеш, що сам командир Редиска з тобою за ручку здоровкався. Не забудеш?

— Редиска? Ага! — з радіщів усміхається, сідає на тачанку.

Біля тину стоїть роздягнутий чекіст, такий білявенький, а говорить по московському. З лиця змарнілий, його допитуються, а він мовчить — ні пари з вуст. Дехто говорить, що це якийсь агент з міста, Кручане ще не встигли на нього добре й роздивитися, як про нього довідався Махно, заскочив у село, зловити.

— Нахили голову!

Рубонула шабля, хряснув череп. — Носом ткнувся в землю.

Не вагаючись, виїжджають на вибалки, довго радяться, усміхаються, руки потирають. Десятий раз листа перечитують:

— Допоможемо!

— Червоним допомогли хліб викачувати? І цих провчимо!

— А провчити треба, — серед них комиків¹⁾ ціла уйма!

— І коней виміняємо.

— За мною, братішки! А ти Хоменко — в обход! Завтра на світанку буде робота. Та не поспішайте. Бо ж дівчинка не встигне й листа нашого їм передати.

Котяться тачанки - тавричанки, розсипаються, прямують рогацем на байраки.

* * *

— Ви ж там слухайте один одного, — говорить до Грицькової ватаги Гелет, — дисциплінку не забувайте! Менше сваріться між собою. А на тебе, Грицько, я покладаюся, як сам на себе.

— Як тільки зустрінемося з курсантами, то не гаючись дамо вам допомогу, товаришки, братіки — прощається Грицько з Гелетом.

Грицько серединою, а з боків по 6 кіннотчиків. Оце і вся ватага Грицькова. Іде залізницю охороняти й мають на думці звязатися з червоними частинами. Всі вони знають, як пахне димок з рушниці, коли проги вітру стріляють. Більшість з них побували на німецькому й австрійському фронтах.

Грицько й зараз згадує, як розбили 5-ту роту Керч-Єнікольського полка на Гнилій Липі:

— Зманили в річку, й ну трощить перехресним вогнем. Не один зостався на воді — риби на їжу, товарики, братіки!

— Як думаєш, — дивуєшся! І завіщо ото ми там билися — обзивається Федір, сусіда Грицьків.

— За масляні вишкварки.

— Я, як ішов з дому на німецький фронт, то батько: іди, синку, та з землею вертайся.

— Хіба там земля наша?

— Тоді так думали!

— А тепер як?

— Що тепер? Ну, вернуться. Ну, і що - ж? Хай ще з рік... Більш не буде! Все рівно зженемо.

— Та де вже їм стрігься... Хіба контрибуцію накладуть, як ото при Деникинові, або гетьманові.

— Хоч і техника в них, та до неї людей треба! А ми тепер не однакові, товаришки, братіки. Один за пана, а сотня проти.

Огак ідуть, закурюють, а коні прислухаються, вухами прядуть, а ногами, наче по команді: коп - коп! — Викопкують манівцями до станції.

* * *

Мабуть вже не буде ні дня, ні ночі — наче громом прибитий, ходить Петько од стінки до стінки крамаревої комори.

— І коли воно вже день буде?... — Аж мозок вилазить, так гнітять його думи.

— Що буде, коли й Памфило довідається!? Як би його хоч бабусі переказати? Може й дідусь у такій коморі? Та й спати не хочеться, хоч би заснув, і так... щоб не чув... і більше не про-о-о...

¹⁾ Членів комітету бідноти.

А то ж було чого тільки й не наснитися... Та таке наснитися, такого наверзеться, що ходиш другого дня по двору, або біля овець і тільки тихенько всміхаєшся...

Клепаною косою тьовкує в дворі собача, а десь далеко, далеко гепає, наче ціпом.

Хтось іде. Дзвякає клямка, одскакують двері й лихтар вирізує клинці на стінках, ловить у куточкові Петька. Сам Памфило вклинюється, аж підлога рипить.

Прискакує. Так і рве очима смаглявате обличчя Петькове. Впізнає, обшипує, немов корову на базарі, а Петько й не перемінився. Штанці колінами як світили, так і світять, тільки сорочка розірвана біля пазухи. І це ж не він зробив, а за сілло зачепився...

— Він! — Та бух, бух його в живіт. Б'є, що Петько й на ногах не встоїть, наче телятко, що тільки на світ народилося.

— Де вівці поділися?

Петько мовчить.

— Н-на, на... Падає Петько, а Памфило так і насів.

— Ой, ой дяде-е-ечку! — Ягнятком пручається, та не вирвати голови з товстелезних ніг Памфилових.

— Щеня! Ух ти-иж, отаке-е! — та знов чобітьми по-під-біччю.

— Закатую! Кажі! Ну, кажі-и! — Мне його голову, за волосся сірпає, аж од землі підіймає й, мов рашпелем, дере.

Петько вже й плакати перестає, мов би то йому й не дошкуляє. Наче розжував стрючок гострого перцю — ковтнуть не ковтне, з рота не викине — розіубився: утікав перед вовком, а впав на ведмедя.

А в Памфила шия, хоч обіддя гни й ввесь червоний, як не займеться:

— Чого мовчиш?! Га-а-а?!

Мовчить Петько, хоч пару волів запрягай, щоб те слово витягти. Він знає, що рака горе красить, і коли вже його печуть, то без огню не обходиться.

* * *

Півні будять курей. Раніш і людей будили. А ці ночі ніхто й ока не сплющує, а коли вже хто й вибився з моци та ніби лягає спати, так не спить на обоє очі. Страшно заснути. От і умудряються одним спати, а другим дивитися. І не сопуть, щоб почути злодія. А роздягтися на ніч, то вже немає й думки ні в кого.

Тільки дроздовці, не то що роздягаються, а й очури знімають і вивертають себе, мовляв, дивіться, які ми. То сами пили, танцювали, а це вже й дівчат на це припрохують. Коли хто не слухається „прозьби“, то з принуки послухається. Як рибу в сак зловлять і... — утіха на годину, а біди до смерті.

— А, щоб ви виздихали, щоб ви вилопали, де ви й набралися отакі-о! — так кричала Памфилиха ще з вечора, коли ловила з бабусею курей.

Загнали їх у сіни, вони розлетілися: та в сіни, та на горище, на хату, та у вікно — вибила шибку й поза хату.

— Де поділася? Біжи за нею! — командує Памфилиха наймичкою. Бабуся не швидко розмукала і насилу увігнала в сіни.

— Та ця ж те несеться! Ції не дам.

— Та чого ти плачешся за нею. Хоть би було що путне, говорить Памфило, — чого другого, а цього ж у нас, як води. Живі будемо, то наживемо. По моєму вже як їсти, то їсти, не жалій, бий ціле яйце в борщ...

— Чудний ти, як глечик! Та то ж я перед сусідами, щоб не подумали, що ми хрангельців задобряємо.

— Ти ж дай бабі хоч саламахи, та хай нікуди з дому не йде, а ти ж приходи. Збираємося у Хрисана Сидоровича.

Памфилиха причепурилася, одягає ванника, хоть чоловік і не велів. Та хіба ж таки можна йти між такі люди без ванника. У церковного старости зібралося саме ж тобі начальство — добірні люди. — от дроздовці: офіцери, юнкери, гімназисти, добровільці з Кубані, Дону і Кавказу. Всі вони розцяцьковані, мов дитячі ляльки. От і Памфилиха надіває білу вишиту півниками сорочку, а зверху ванник. Черевики мастить олією і впливає на подвір'я.

— Ти ж хати не кидай! Заціпнися й сиди доки прийдемо! Там же в ковганці зосталася саламаха (кури не ззіли), доїж! Я ж іду! Чуєш, засунь за мною сніи!

— Та йдіть, хіба мені первина самій бути вдома. — А про себе: — е-ех, живу, як кладка в річці! Хто прийде, той і б'є праником!

Так ходором і ходить велика хата церковного старости. А що вже гостей вітає, так і в поміщика так не гуляли. Хіба Памфилиха зробить мазницю з обличчя! Коли ж може трапитися ще зручніша нагода так люб'язно штовхати церковного старосту. Що не ступить ногою, то й він перед нею крутиться. Нестотно ад'ютант перед генералом.

— Яка ж ви й гарна сьогодні — усміхається масне обличчя церковного старости, — пожартував би, так п'ятниця!

А Памфилиха йому:

— Чоловіче любий, завтра субота буде, та мене не буде.

Памфило попихкує люльку, а оком наглядає, так п'ятаки й кидає з під лоба на ванника.

Гулянку вступили, як слід. На столах і наставлено, й налито. Гуси цілими смажать, а самогону роздобули, хоть залилися — рудіє в бутелях.

Вже не в одного генерала по-під очі позеленіло, а Памфилиха не з ким небудь, а з самим ад'ютантом:

„Вип'єш першу — усміхнешся,
Перша другу нагука,
Ви'єш третю — стрепенешся,
А четверта — не зляка. ..“

Сокотить, мов курка, що її пипоть напав.

Попові панночки й крамарівна з вечора сиділи разом, одна до другої тулилися й разом сміялися. А зараз і вони розбрелися по закутках.

Крамарівна й батька не соромиться. Спочатку дозволила офіцерові покласти руку собі на плечі, а далі й сама кицькою встилася на колінах і муркає, лащить. Очі, як у телятки — тупі, тупі.

— Побий мене кицькиними лапками... Жора, ти всьо жлоктал би. Я буду сердіться.

Офіцер розуміє, що це гнівання так, для слова. Він переконаний, що його люблять. Підкручує вуса, а маленькі очі перехиляються до чарки й ну міряти домороб.

— Я хочу танцевать...

— І я...

— І я, я, я...

— Нема на чому грати! — обзивається староста.

— Губами! Я так, так, ех, ех, ехе-хе-хе... І-ха-а!

— Давайте с вами, мадам Марія, як вас е-е-е...

— Батько був Мефодій.

— Ма-а-рія Ме-е-ефодієвна...

— Я погано танцюю...

— Та зате довго, — усміхається Памфило.

Генералові первачок у голову чмілів нагнав. Хилитається з ноги на ногу, мов на катерів іде в неспокійне море.

— Я всіх б'ю. І большевіка, і бандіга, а повстанцев ваших перевешаю. Всех я, всех... ехе-хе-хе... І ха-а-а...

— Мілочкі, люблю, ах, ножкі, — хвалив, як медом мастив, генерал попівну.

— Щоб палати серцю, не треба й перцю, — шепотить на всю губу Памфилиха.

— Клянусь, всьо зделаю!

— А такого, как Гелет і не словілі! Тепер я Вам не верю, — ніби сердиться попівна.

— Нам военним людям легче жену погубить, нежели сороку убить! Ха-ха-ха-ха... Да і он меня подвоил, — тикає носом на Памфила. — Больше его не слушаю.

— А, знаєте, хто багато п'є, сам себе поб'є, — ввічливо до генерала Памфило.

— Да-а-а... Ви ошіблісь, а ми ушіблісь! ха-ха-ха... Моя ти козочка, — учепився реп'яхом генерал до попівни. На тебе вот! — Кидає на кровать, як з плагка вивертає, золотий ланцюжок, перстень — діамант, кешеньковий годинник.

— От ланцюжок, так на шию й проситься, — гадає про себе попівна, а до генерала:

— Не-е хо-о-чу... — Рурочкою стуляє свої губи — Я цього не хо-о-очу! Хи-хи-хи, — удає з себе попівна дитину, що хниче, а з під лоба тільки: зир, зир...

— Ах, что ти, мне не жаль, что ти! — довбить таки своєї генерал, як ото курка: коли вже почне довбати шашлі в стіні, то добереться аж до пшона...

Дехто вибився з моци й так на ослонові хрюкає. Дехто меле таке, наче вчадів від самогону та тютюнового диму. Накадили, що й каганець гасне.

У вікна заглядає ніч, як віл...

* * *

Сонце пече, аж повітря трясеться, боїться глянути на обрій. Виїздили зустрічати Оксанку й таки здибили. Схопив її Гелет на руки, й носиться поміж товаришів, наче немовлятко чукикає.

— Моя така хороша! Моя, моя, моя.

Читають біля вогнища листа од командира, Редиски аж танцюють од радости.

— На, читай!

„Дуже раді, товариші повстанці, вас зустрінути. Ранком будемо коло вас і разом ударимо ворога. Тепер сміливо лягайте спати й добре виспиться до дня, щоб були у вас свіжі сили на день гонити Врангеля аж у Чорне море.

З камунвітанням командир №№ сотні

Редиска“.

— Сьогодні ж вирушають з Кручі, на ранок зійдемося! — радіє Гелет. — Ну, хлоп'ята, не підкачай!

Лист переходить з рук в руки, наче птицею облітає всіх. Оксанка розказує Гелетові, що вона бачила на свої очі. Слуха її атаман повстанців і сумнів у груди залазить, чи вірити чи ні!

— Ой, здається, ти листа передала не червоним, а чорним!

— А який він сам? той, кому ти давала?

Оксанка розказує і хоче з ока не впустити жодної деталі.

— Вони дуже нагадують вас!

— А зірку на шапці, чи картузові бачила?

— Не примітила.

Гелет гнівається. Наче надвое що розрізало серце. Одна половина говорить за — друга проти. Пригадує він, як з місяць тому заглянули махновці в їхнє село й розігнали ревком і не одного незаможника поставили до тину навколюшки.

... — Тоді був дощ, шумів вітер, разом з небом плакали жінки забитих його товаришів.

Сидить Гелет з Оксаною на колінах, вчить її стріляти з нагану й думки за думками...

— Ну, ну, Оксанко, не бійся! Надавлій собачку пальцем.

Холодна криця трохи оддає.

— Дай я бацну, а потім ти.

— Ні, я сама.

— Та хіба ж так його держать?

— А ти покажи! Так?

— Та гляди мені межі-очі пальнеш, чого ти затуляєшся?

— Очі затулиш, то якраз влучиш.

— Ану!

Рубнуло повітря і з радощів плеще в долоні.

— Гоп тіла-ла!

— Не пустуй! Розкажи мені це, як ти листа передавала. От гад, дійсно, підібрав хороше собі прізвище: Редиска — звверху червона, а в середині біла... Командир Редиска...

— Гоп-го-о-оп! Хлопці, хло-о-опці. На коні!

Вишикувалися в колони й Гелет до них:

— Товариші, розвідка говорить, що дроздовці витанцьовують на спинах наших батьків, наших сестер. Нам тут нема чого сидіти, бо то листа одержали від Махна.

— Ото йому наші коні очі муляють!

— Так переїдимо до лісу? А звідти заскочимо в село!

— Мов на розглядини!

— Та ранком їх так хуком і заберемо!

— Малі наші сили!

— Не журись! Вони вже, як та верба, бутляві.

— Обсядемо село з трьох боків і як тільки почуєте постріл з бомбомету — всі в наступ. Так за мною, небояни. —

Знялися й котять, тільки стерня шерехом береться.

* *

Станція Мале-Сінельниково зруйнована. Йї хто тільки очей і не виколював... Де були колись очі — тепер дірки сум наганяють. Порозкиданий лом, та цвинтар вагонів, паротягів, колючого дроту як не заговорить: — недавно тут було життя!

Тиждень тому, як догоріли останні пакгаузи.— Махновці проходили й виконали завдання білогвардійщини.

Ось тут Грицько й зустрівся з курсантами. Попереду ешалона заморено, важко й разом з тим грізно, сапає й дзвякає бронепотяг. Він увесь засмаглий, наче три дні не вмиваний. Чепуриться немає часу — поспішають, привертають Врангеля до Криму.

Позаду бронепотягу гомонять - виспівують „теплушки“:

„Скоро расцветёт
Зелёная рябинушка —
Уезжаю, досвідання
Мілушка - а -!“

Навколо бронепотягу зібрався мітинг — радісна зустріч з повстанцями. Червоноармійці такі молодяві — 1900 рік — ручкаються з ватагою Грицька, прислухаються до бронепотягу:

— Банди, товариші, це один з засобів, яким імперіялісти та контр-революціонери хотять знищити радянську владу, — викрикує з бронепотягу курсант — Шеватдін.

А Грицько з своїми небоянами так же ж тобі близьенько підійшов і слухає. Аж дивується:

— Що то значить на курсах вчилися. Говорить, мов зачісує! А ти, як хочеш що сказати, то три дні думаєш!

А з бронепотягу лунає:

— Бандити мають доручення з середини, біля самого серця переříзати радянську артерію. Вони використовують незадоволення багатіїв, вони гадають, що ми цього не знаємо, ні, знаємо, а через те на них, товариші, плюс...

Миготять, вилискуються шаблі — значить: — правильно говорить! Грицько підходить ближче й радісно, серйозно до Шевалліна:

— Товаришок, братіку! А скажи, що то значить плюс... На них „плюс“?

— Значить — плюну, — усміхається командир бронепотягу.

Збираються їхати далі. Вже рейки зшили. Підходять ешалони, й сунуться, так же ж собі помаленьку, наче волами під гору чапкають. А паротяги перегукуються один до другого й розпитують неголосними гудками дорогу на Небоянівку.

Семафор мов три дні не їв, ледве-ледве піднімає своє крильце й наче б то говорить: роздивляйтеся, не поспішайте.

— Поїхали, поїхали, товаришки братіки! — На гору виплуганимося як небудь, а там як закотим!

— Трогай!

— Крути!

— Ану підгормози, бо щось там ще несправно!

І так провалкують з гони, — стоять, цокають. Просунуться з верству свистять: дрова збирають, води підливають і знов сурганять. Можна теліпатися побіля вагонів, можна навіть і випередити. Не отстаєш, бо коло тяжкого воза легко йти.

— Поїхали, поїхали, товаришки, братіки! Вже недалеко й Небоянівка! Там нас зустрінуть такі як і ми і разом погонимо гидру до Перекопу! — Гукає Грицько до ешалону бронепотягу, а сам здержує бул'ного.

— От коник, як додому їхати, то й батога не показуй! Сміються Грицькові товариші.

А ніч — не мати. Все суворіше насуплює брови, й наче з провалля, визирає своїми червоними, підсліпуватими очима.

* * *

Удосвіта Гелет з небоянами шарахнув до села.

Гугонули з бомбомету, наче величезний шмат полотна розідрали й рушили з двох боків головною вулицею й мов обценьками схопили дроздовців.

Вартові не потямлять куди й тікати — осолопіли. А повстанці хлинули з вулиці в вулицю, наче вода на лотоках, а за ними піднялося все село — так рулиці й загатили.

Як ото зрубані дуби падають на землю й піднімають ломотняву, патолоч по лісові, так сухим ламаччям ламаються постріли зі всіх кутків. Кококчуть, тататкають кулемети, гваум-бамкають гармати — аж шість серед майдану. Дроздовці не спали.

А набой тільки: ш-ш-шиш, ш-ш-шиш! — над головою, а далі на вулиці схвачуються маленькі клубки диму — розходяться й на очі кидається яма, біля неї друга... Багато...

Аж земля стугонить, так її гатять. Дзижчать кулі ворога, шукають повстанців. А вони садками,горолами, по- під тинню й загатами мотуються, лізуть рівчаками, на животах пересуваються. Місця знайомі! Рідні місця, рідні городи, рідне село!

Строкотить кулемет з церкви й всіх валить на землю. Дивиться Гелет: уже його товариша поранено. А за ним колодою падає Федір голічерва. Ойкає Нестір, студить у пальці Мирон... Палає село. Тріщить кулемет. Градом барабанять кулі по дахівці школи.

Так курявою й знялася вузьенька вуличка — нею шастнули повстанці верхами.

— Пах-пах!

— Та-та-та-та... Та-та-та-та... Та-та! Та-та!

Гвалтує село. Перелякана худоба тікає в різних напрямках. Молодиці, баби з дітьми рачкують, залазять у картоплищі, в садки. По вулицях гасають вершники...

— А-а-а... А-а-а... — хтось репетує поблизу.

Біля загати поранений Нестір. Повертає голову в бік Гелета й руками навколо себе шамрить, мов водички просить. Дивиться маленькими, щирими очима, як Гелет підсажує Панаса на повітку та кулемета туди цуплять. Дивляться його очі повні життя. Добрі очі... Вони прохають дати їм змогу дивитися на хміль, що так любо в'ється навколо тички, на рясну грушу, на ранкове золотаве небо... Та щось спиняє токіт серця — урвалась йому нитка й очі виричилися, наче б то в зарізаного барана.

Направили кулемета на дзвіницю.

— Здіймай його з дзвіниці, — кличоче товариш Гелетові, — якби міг, то ножа б в нього встромив, ирода.

І раптом над головами: трах. бам, бум, тра-ба-бум...

Піднімається паніка, нестямний зойк, прокльони.

— Та не стій на шляху, а громи їх з-за рогу, — хтось кричить, не разбереш хто саме, чи ворог, чи свій.

Ось біжить небоян. В ручки береться з такою стачечною особою. Дроздовець певно не один рік бував у боях — видно, як зброєю володіє. А небояка з довбнею в руках — грудьми вперед. З нагана куля і оквіщується на тин молодий такий змарнілий парубійко. В цю ж хвилю по голові трощить дроздовця косогін, а третій так його на штиль і нанизує.

Ріжуться багнетами, калічаються на боронах, що їх розкидали зубками догори серед вулиці.

Дроздовці, мов на виставу зібралися, такі собі чистенькі, грудасті та високі, один в один. Кушанками одступають на майдан, до гармат. Чіпляються за кожний пагорок, підбирають пораних, падають за ранену худобу, ховаються за возами, нагинаються біля кулеметів. А на них тьма-тьмуша повстанців. Всі піднялися на ноги. Малеча — й та підносить набой тим, що залягають.

— Помста! вигукує Гелет.

Вилітає з жерла бомбомету другий набій — знак рішучого, жорстокого наступу. А дроздовці, наче змовились, і заманюють до майдану небоянів. Вже і з головних вулиць дроздовців видавили і шугнули за ними вперед — з більшим запалом.

Дощить кулями, так і сиплять, мов приском у вічі. Зі всіх вулиць вилітають до площі повстанці, а дроздовці, мов оси, в'їдаються наче касаркою шаркотять з кулеметів, ніби грім гугонить — гупають з гармат.

Як побачила це бабуся, то у неї мов що одірвалося в середині. Накинулася на Памфілиху — ключі просить. Огонь роздимає злість у обох — вони счепилися. Петько стукає, грюкає, бо дим вже давить, гонить його з комори, гнітить до долівки.

А на майдані генерал коритом повертає рота й до офіцерів:

— Обступіть с обоєх концов, стеречь от убега.

Шпарко повертає Гелет на нього кулемета й:

— Ко-ко-ко-ко... коко: — генерал у червоних випусках так і шелепнувся з коня. На носі вискочив синяк і тече кров з вуха.

Федір зімняв у клубок Памфілиху, бабуся вихопила у неї з рук ключі від комори. Миттю відчинила двері, — Петько вискочив. На обличчі в нього дика лють, а світ очі сліпить. Дивиться й очам своїм не вірить: біля тину Оксанку шмагають, нагай гадюкою так і в'ється, хапає Петько в забитого рушницю, прицілився в гурт, присадив одного, дивиться; тікають. Оксанка розплаталася й тільки ручками до неба тріпоче... Принишкла. Метнувся до неї, аж обличчя заюшене.

Одно око вилізло аж на чоло, тільки ятка лишилася та й та в крові.

Ошелешено підводить. Руки й голова звисають, наче не її.

— Вбили... — хлюпає в душі біль — налили його вщерть.

Шварнула куля над самим вухом і Петько присів, а далі шасть за ріг.

Як псюга стоїть біля різниці на сторожі, так ад'ютант зі своїм штабом за майданом. Віддає наказа підібрати пораних і переходити в наступ. В ту ж мить, з переднього вишикувалися кулемети й почулося: тах-тах-ко-ко... та-та-та-та...

Блискають шаблі, мов місяць у буряну ніч; з гирлів гармат полум'я, як шагне, шагне; а набой так і швигають, аж штим з хатів зносять і землю колирсають.

Петько пасе Памфіла. Очі хижо бігають. Руки міцніше тиснуть зброю. А кров тільки: коль, коль — аж у виски б'є.

Навкруги полум'яніє, гомін, плач, і смуток, крик і суєта. Розгар... Дроздовці окружують небоянів.

Іскрить лютість, розсипається скалками зневага, клацають засувки карабінів і мерхнуць леза в крові. А як кого з небоянів зловлять, то мов на шатківниці січуть головки капусти, шматують, нагаями розшивають спини, таврують обличчя, а натішившись — відходять кроків з десять і ціляться з карабінів. Пах! — і... розлітається мозок, сірий, кривавий, мішається з піском... Новий коштовний одяг дроздовців заляпується кров'ю повстанців, притрушується пилом їхньої землі.

Похилі дерева мов журяться. Тупо дивляться на забитих своїх хазайнів, а земля прислухається до шалених зойків: вона аж стогне, дріжить, всмоктує кров, ніби заливає жагу чимсь гірким і солоним.

Гелет так і пнється в небезпечні місця.

— Мерщій! Засучимо в дратву! — він говорить коротко, уривчасто, таємно, — мало, бо губи засмагли з жаги.

Та ж його завзятість підбадьорює небоянів і вони поспішають за ватажком, так і шургичнули на ворога.

Коли це раптом бабуса з воріт вискакує, а Памфило за нею. Вона через тин. Він її прикладом. Так лигнув, що аж хекнула.

Гелет збиває Памфила з ніг і прямо на нього. Біжить, аж спина пухирем надимається, та ж Памфило випльовує одну за другою кулі з одрізу прямо в живіт Гелетові. Грякнувся, брязнув головою і так Гелетові боляче, що аж землю їсть.

А Памфило напівживий підсовується до нього. Лізе... То підніметься, то падає, хапає себе за голову. Звивається, мов перетятий гробак і знов скрегоче до Гелета. А на обличчі запал. Хоче піднятися, підлізти ще хоч трішечки, намагається рукою дістати. Вже й пальці розчипірчив. От-отот загарбає чобіт Гелетів. Вже сірпає, вже сорочку так жужмом і хапає... жує зубами, мов кінь отаву.

Випростовується з-за тину Петько, кидається на допомогу Гелетові.

— Ти!... — І поглядом загруз у пику Памфилові.

М-м-м... Ум... соб... — сичить кламцає Памфило й хапається рукою за кабура. Мов лисиця огонь креше, коли її в норі застукаєш, так Памфило до Петька.

— Ти татка продав, ось же тобі! — постріл — і Памфило одубів.

Хапає Петько Гелета під руки й допомагає йому човпити в коноплі.

Гранати колувають стіни, на цури розривають хати. Вони тліють, горять, аж стіни скожушуються. Огонь їсть всю перію й тільки синьо-рожевими язиками облизується після таких ласощів. Буйно тріщить рогіз, очерет. Полум'я клоччям летить геть. Снопамі підіймаються іскри. Зникають десь за садками, а може на клуні, чи сараї. Скотина реве й собаки виють, аж моторошно од такого галасу, аж млосно од смороду. Не одне серце лопається від смуту.

З вулиць вихвачуються, мов ошпарені, офіцерські чоти. Вони так і місять живе м'ясо, так і сунуть потоптом по дітях, жінках та бабах... нікого не обминають, тільки спотикаються об трупи забитих людей та скотини. Вони наче шуліки чигають, налітають, розтинають шаблями голови, мов дині.

Сімейства небоянів кидаються в розтіч — хто куди: під тинами, чи в коноплях, пригортають діток і разом з ними схлипують, в пів голоса тужать так тоненько, тоненько.

Тужать і розтирають пошморги на вилицях од нагаїв і кров на скронях. А любов до забитих, повита болем і тугою, горить у грудях.

З-за північних кряжів також чути тривожне гуркотіння — то курсанти з ватагою Грицька зустріли Махна-Редиску по дорозі в Небоянівку. Грицько пнув, гадав от-от-от уже прибудуть на допомогу небоянам. Коли це вилітає з переярку, мов заєць з конопель, Махно й їх і зупинив: зірвав містка на залізниці й псує полотно.

Мов ножем шарпнуло, серце стискується горем і Грицько несамо-вито б'є свого буланого, наганяє розвідку Махна й одному з трьох здійсмає голову.

...А в Небоянівці дроздовці навалом, потоптом так багнетами і вриваються в груди повстанців. Зі всіх боків так і напосідають, метушаться, перебігають, все ближче, ближче... Захлинаючись кокотять кулемети — шаткують капусту.

І повстанці шабатують, шамотаються, але відступають — городами, садками... А на леваді — залягають...

Дроздовці теж спішилися й лізуть у городи, садки, левади. Їх беруть на мушку, а вони падають, і як ото вівці головами пнуться за кукурудзяним бадиллям, так вони піднімають голови та мерехтливі погони й непокоїно, з тривогою нишпорять очима поміж кущів терну, бузини...

Та ж повстанці в захисту. Навколо щонайгустіший терен, рівчаки вздовж і в поперек. Ще як були німці, то й тоді тут переховувалися.

— Пильнуй і сади на мушку! — підбадьорує небоянів тяжко поранений Гелет.

...Із розірваних, струшених попідом хмар, виривається, мов блискучі багнети, проміння сонця й гоять рани та сушать мокрі спини небоянів-повстанців...

...А переполовинені дроздовці труськом до Перекопу.

Харків.
Лютий 1928 р.

О. ЛАН

ВІТЕР

Сьогодні листя вже не капа,
І день, мов свічка, догорів,
І в полі вітру сірі лапи
Стрибають по верхах бугрів.

Біжать, біжать, а вслід — тривога
Припала чолом до землі.
— Куди полинув босоногий?
Кого розбуркав на ріллі?

Кого шука по підвіконню?
Кому погрожує — уб'ю?
На кого лагодить погоню
І засідає у гаю?

Розбіглось листя по роздолу
(— Спасайся, надійшов кінець! —)
Даремно, перекоти поле,
Ти мчиш, мов зляканий гонець:

Хто стане вам на допомогу,
На захист руку підведе?
— З дороги, німічні, з дороги:
Осінній велетень іде!

Л. ПІОНТЕК

* * *

Земля розпустила кисіль.
Небо порвало перину.
Од снігу плями білі.
Чорні смуги під ринвою.

Чомусь запізнились газети.
Школярка стріпує косами.
Роздратований вигляд в поета.
Мгичить осінь.

Чому перед очима постать
Того, що прізвище з криці?
(Небо хмарами випнулось товсто) —
Чи він може журитись?

І хочеться по близькому „на ти“
До його думати вранці,
І сказати зовсім тихо,
Що перемогли не тільки врангелівців.

А зрештою, чому журитись?
Навіщо „думать на ти“?
Аджеж той, що прізвище з криці,
І ми — це один колектив.

Просто: запізнились газети.
Намокла школярка з косами.
На посаду біжить поет
І мгичить осінь.